

2026-02

bö — ° ± , · ¼ μ Á ¹ ½ ® ¶ É ® Ñ Ä · ½ š ± Ä ¿
 bö ~ μ Ñ Ñ ± » ± (1 9 4 1 - 1 9 4 4) : • À ¹ Ñ ¹ Ä
 bö μ À ¹ ² - É Ñ . ° ± ¹ ° ¿ ¹ ½ É ½ ¹ ° - Â ± ½ Ä ¹

bö § ± » ¹ ± ¼ ¬ » ¹ ± Â , • À ± ¼ μ ¹ ½ Î ½ ´ ± Â

bö œ μ Ä ± Ä Ä Å Ç ¹ ± ° Ì Á Ì³ Á ± ¼ ¼ ± ™ Ñ Ñ ¿ Á ± Ä , £ Ç ¿ » ® š ¿ ¹ ½ É ½ ¹ ° Î ½ • À ¹ Ä Ä · ¼ Î ½ , π μ
 bö ´ ½ , Á É À ¹ Ä Ä ¹ ° Î ½ £ À ¿ Ä ´ Î ½ , ± ½ μ À ¹ Ä Ä ® ¼ ¹ ¿ • μ ¬ Ä ¿ » ¹ Â ¬ Æ ¿

<http://hdl.handle.net/11728/13328>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ**

*Η καθημερινή ζωή στην Κατοχική Θεσσαλία (1941-1944):
Επισιτισμός, επιβίωση και κοινωνικές αντιστάσεις*

ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΧΑΛΙΑΜΑΛΙΑΣ

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: ΔΡ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΑΠΑΖΑΧΑΡΙΑ

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2026

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

***Η καθημερινή ζωή στην Κατοχική Θεσσαλία (1941-1944):
Επισιτισμός, επιβίωση και κοινωνικές αντιστάσεις***

***Διπλωματική εργασία η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ
αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Νεότερη και
Σύγχρονη Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου***

ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΧΑΛΙΑΜΑΛΙΑΣ

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: ΔΡ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΑΠΑΖΑΧΑΡΙΑ

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2026

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Επαμεινώνδας Χαλιαμάλιας, 2026. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved. Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Ο κάτωθι υπογεγραμμένος Επαμεινώνδας Χαλιαμάλιας, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο *Η καθημερινή ζωή στην Κατοχική Θεσσαλία (1941-1944): Επισιτισμός, επιβίωση και κοινωνικές αντιστάσεις*, αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Φεβρουάριος 2026

Ο Δηλών,

ΥΠΟΓΡΑΦΗ

Επαμεινώνδας Χαλιαμάλιας

Όνοματεπώνυμο Φοιτητή: Επαμεινώνδας Χαλιαμάλιας

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: *«Η καθημερινή ζωή στην Κατοχική Θεσσαλία (1941-1944): Επισιτισμός, επιβίωση και κοινωνικές αντιστάσεις».*

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις 20/02/2026 από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτη επιβλέπουσα (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου), Δρ. Αικατερίνη Παπαζαχαρία

.....[υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής:

Κωνσταντίνος Δουκάκης, Επίκουρος Καθηγητής (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος)

.....[υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής:

Μανώλης Κούμας, Επίκουρος Καθηγητής (Πανεπιστήμιο Αθηνών)

.....[υπογραφή]

Εύχαριστίαι

Στην οικογένειά μου

Αντί προλόγου

Η παρούσα διατριβή γεννήθηκε μέσα από τις ήσυχες αφηγήσεις του παππού μου για τα χρόνια της γερμανικής Κατοχής στη Θεσσαλία. Οι μνήμες του, συχνά λιτές, με άφηναν να νιώθω την καθημερινή πάλη για τροφή, τη φθορά του φόβου και την αβεβαιότητα που περιέβαλε κάθε στιγμή της ζωής τότε. Ήταν μέσα από αυτές τις προσωπικές ιστορίες που άρχισα να αντιλαμβάνομαι πως η Ιστορία δεν είναι μόνο γεγονότα και ημερομηνίες, αλλά και η ήρεμη αλλά επίμονη προσπάθεια των ανθρώπων να συνεχίσουν να ζουν.

Ο επισιτισμός, η επιβίωση και οι μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης που αναπτύχθηκαν εκείνα τα χρόνια δεν υπήρξαν μόνο πρακτικές ανάγκης, αλλά και τρόποι αντίστασης, μικρές αλλά σημαντικές ενέργειες που έκαναν τη ζωή ανεκτή και διατήρησαν την αξιοπρέπεια των ανθρώπων. Ο τίτλος της διατριβής, *«Η καθημερινή ζωή στην Κατοχική Θεσσαλία (1941-1944): Επισιτισμός, επιβίωση και κοινωνικές αντιστάσεις»*, αντικατοπτρίζει ακριβώς αυτή την προσπάθεια, να δούμε πώς η καθημερινότητα των ανθρώπων διαμορφώθηκε κάτω από ακραίες συνθήκες και πώς μέσα από την καθημερινή ζωή εκδηλώθηκε η αντίσταση και η δημιουργικότητα των κοινοτήτων.

Μελετώντας τις πρακτικές αυτές, στόχος μου είναι να φωτιστεί η λεπτή ισορροπία ανάμεσα στη σκληρή πραγματικότητα της Κατοχής και στη δύναμη των ανθρώπων να προσαρμόζονται, να αλληλοστηρίζονται και όταν χρειάζεται να αντιστέκονται. Η εργασία φιλοδοξεί να δείξει πως ακόμη και στις πιο δύσκολες συνθήκες η καθημερινή ζωή, με τις μικρές και καθημερινές της αντιστάσεις, αφήνει ένα ανεξίτηλο αποτύπωμα στην ιστορία και στη συλλογική μνήμη.

«Οἱ ἄνθρωποι ἐν κινδύνῳ οὐ μόνον τὸ ψυχρὸν
ἀντιμετωπίζουν, ἀλλὰ καὶ τὰ μικρὰ τῆς
καθημερινῆς ζωῆς. Ἐν τῇ πείνῃ καὶ τῇ στερήσει,
φανερῶνται ἡ ἀντοχή, ἡ φροντίς πρὸς τοὺς
πλησίον, καὶ ἡ σιωπηρὰ ἀντίστασις.»

Ανώνυμος Στοχαστής της Κατοχῆς

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία εξετάζει την καθημερινή ζωή στην Κατοχική Θεσσαλία κατά την περίοδο 1941-1944, με έμφαση στον επισιτισμό, τις πρακτικές επιβίωσης και τις μορφές κοινωνικής και πολιτικής αντίστασης που αναπτύχθηκαν σε συνθήκες ακραίας κρίσης. Η Θεσσαλία, ως βασική αγροτική περιφέρεια και «σιτοβολώνας» της χώρας, κατέλαβε κομβική θέση στον κατοχικό επισιτιστικό σχεδιασμό, γεγονός που είχε άμεσες και συχνά δραματικές επιπτώσεις στην καθημερινότητα του τοπικού πληθυσμού.

Η εργασία αρχικά αναλύει τις προπολεμικές κοινωνικοοικονομικές δομές της θεσσαλικής υπαίθρου, τις σχέσεις γαιοκτησίας, τον ρόλο των τοπικών ελίτ, των μεσαζόντων και των συνεταιρισμών, προκειμένου να κατανοηθεί πώς αυτές οι δομές λειτούργησαν ως παράγοντες άνισης πρόσβασης στην τροφή κατά την Κατοχή. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις στρατηγικές επιβίωσης των αγροτικών και αστικών νοικοκυριών, όπως η αυτοκατανάλωση, η απόκρυψη προϊόντων, οι ανταλλαγές, τα δίκτυα αλληλεγγύης και η προσφυγή στη μαύρη αγορά.

Παράλληλα, η μελέτη διερευνά τη σύνδεση της καθημερινής επιβίωσης με μορφές κοινωνικής και πολιτικής αντίστασης, αναδεικνύοντας πώς ο αγώνας για τροφή μετατράπηκε σε πεδίο σύγκρουσης με την κατοχική εξουσία και τους συνεργαζόμενους μηχανισμούς. Μέσα από τη χρήση αρχειακών πηγών, προφορικών μαρτυριών, τοπικών μελετών και δευτερογενούς βιβλιογραφίας, η εργασία επιχειρεί να φωτίσει λιγότερο μελετημένες όψεις της Κατοχής, δίνοντας φωνή στις εμπειρίες των «απλών ανθρώπων» και συμβάλλοντας στη σύγχρονη κοινωνική ιστοριογραφία της περιόδου.

Λέξεις-κλειδιά

Κατοχή, Θεσσαλία, επισιτισμός, πείνα, καθημερινή ζωή, αγροτική κοινωνία, επιβίωση, κοινωνική αλληλεγγύη, Αντίσταση, μαύρη αγορά

ABSTRACT

This master thesis examines everyday life in occupied Thessaly during the period 1941-1944, focusing on food supply, survival strategies, and forms of social and political resistance developed under conditions of extreme crisis. Thessaly, as one of Greece's main agricultural regions and the country's "breadbasket," played a crucial role for the occupation authorities and food procurement policies with profound consequences for the local population.

In this study, pre-war socio-economic structures of rural Thessaly, including land ownership patterns, "local elites", intermediaries, and cooperatives are analyzed, in order to explain how these structures shaped unequal access to food during the period of Occupation. Particular emphasis is placed on everyday survival practices adopted by both rural and urban households, such as self-consumption, food concealment, barter, solidarity networks, and participation in the black market.

At the same time, the thesis explores the relationship between everyday survival and resistance, demonstrating how the struggle for food became a field of confrontation with the occupation authorities and collaborationist mechanisms. Drawing on archival sources, oral testimonies, local studies, and secondary literature, this research aims at shedding light on less explored aspects of the Occupation, emphasizing the experiences of ordinary people and contributing to the social history of wartime Greece.

Keywords:

German Occupation, Thessaly, food supply, famine, everyday life, rural society, survival strategies, social solidarity, Resistance, black market

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή.....	13
Σκοπός και επί μέρους στόχοι.....	13
Βασικά ερευνητικά ερωτήματα - Χρονικό και γεωγραφικό πλαίσιο εργασίας..	13
Αναγκαιότητα και σπουδαιότητα.....	13
Δυσκολίες που συναντήθηκαν κατά τη μελέτη.....	15
Περιεχόμενο που εξετάζει κάθε κεφάλαιο, διάρθρωση εργασίας ανά κεφάλαιο	15
Εισηγήσεις για περαιτέρω έρευνα.....	17
I. Βιβλιογραφική ανασκόπηση.....	17
II. Μεθοδολογική προσέγγιση	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο <i>Θεσσαλία και αγροτική οικονομία</i>	19
1.1. Η Θεσσαλική πεδιάδα ως «σιτοβολώνας» της Ελλάδας.....	19
1.2. Αγροτικά νοικοκυριά και προπολεμικές στρατηγικές επιβίωσης.....	25
1.3. Τοπικές ελίτ, μεσάζοντες και έλεγχος της τροφής.....	27
1.4. Συνεταιρισμοί, υποδομές και κρατική παρουσία.....	29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο <i>Προπολεμικές κρίσεις και μνήμες έλλειψης</i>	31
2.1. Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του 1930.....	31
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο <i>Πόλεμος, Κατοχική Οικονομία και Επισιτιστική Κρίση στη Θεσσαλία</i>	34
3.1. Ο επισιτισμός στη Θεσσαλία κατά την Κατοχή (1941-1944)	34
3.1.1. Οργανωμένο αντάρτικο.....	37
3.2. Κατασχέσεις και επιτάξεις αγροτικών προϊόντων από Ιταλούς και Γερμανούς	39
3.3. Διακοπή εμπορικών δικτύων, περιορισμός μεταφορών και τοπικές ελλείψεις.....	42
3.4. Ανάπτυξη μαύρης αγοράς και κοινωνικές συνέπειες	45
3.5. Διεθνής βοήθεια. Ο ρόλος της σουηδικής και τουρκικής επισιτιστικής βοήθειας	49
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο <i>Μορφές αντίστασης και δίκτυα αλληλοβοήθειας στη Θεσσαλία κατά την κατοχή</i>	52
4.1. Το ένοπλο αντιστασιακό κίνημα στην Θεσσαλία	52
4.1.1. Μη ένοπλες αντιστάσεις	57
4.2. ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και υποστήριξη από τον τοπικό πληθυσμό	60
4.3. Η καθημερινή «αντίσταση» της επιβίωσης.....	62
4.4. Εκκλησία, κοινότητες και λαϊκές μορφές οργάνωσης ως δίκτυα αλληλοβοήθειας	65

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5° <i>Καθημερινή ζωή και στρατηγικές επιβίωσης στη Θεσσαλία</i> ..	68
5.1 Αυτοκατανάλωση και ανταλλαγές μεταξύ οικογενειών.....	68
5.2 Υποκατάστατα τροφίμων, προσαρμογή διατροφικών συνηθειών και κοινοτική αλληλεγγύη.....	70
5.3 Ρόλος των γυναικών.....	72
5.4 Υγεία και υποσιτισμός	75
Συμπεράσματα	78
Βιβλιογραφία.....	80
Πρωτογενείς πηγές.....	Error! Bookmark not defined.0
Δευτερογενείς πηγές.....	81

Εισαγωγή

Σκοπός και επί μέρους στόχοι

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη της καθημερινής ζωής στη Θεσσαλία κατά την περίοδο της Γερμανικής Κατοχής (1941-1944), με έμφαση στον επισιτισμό, στις πρακτικές επιβίωσης και στις μορφές κοινωνικής οργάνωσης που αναπτύχθηκαν υπό συνθήκες γενικευμένης έλλειψης και καταπίεσης. Η έρευνα επιδιώκει να φωτίσει τις εμπειρίες των κατοίκων της περιοχής, αναδεικνύοντας τον τρόπο με τον οποίο οι ανάγκες της καθημερινότητας επηρέασαν κοινωνικές συμπεριφορές και πολιτικές στάσεις.

Ειδικότεροι στόχοι της εργασίας είναι η ανάλυση των επισιτιστικών προβλημάτων σε αστικές και αγροτικές περιοχές, η καταγραφή των στρατηγικών επιβίωσης που υιοθετήθηκαν σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, καθώς και η διερεύνηση του ρόλου της κοινωνικής αλληλεγγύης και της Αντίστασης στη διαχείριση της κρίσης.

Βασικά ερευνητικά ερωτήματα - Χρονικό και γεωγραφικό πλαίσιο εργασίας

Η εργασία επιχειρεί να απαντήσει στο πώς οι κάτοικοι της Θεσσαλίας βίωσαν τις αλλαγές που επέφερε η Κατοχή στην καθημερινότητά τους και πώς αντιμετώπισαν το πρόβλημα της πείνας. Ποιοι παράγοντες επηρέασαν την πρόσβαση στην τροφή και με ποιους τρόπους διαφοροποιήθηκαν οι εμπειρίες μεταξύ αστικών κέντρων και αγροτικών κοινοτήτων. Ποιος ήταν ο ρόλος των τοπικών θεσμών και των οργανώσεων της Αντίστασης στη διαχείριση του επισιτιστικού ζητήματος. Χρονικά, η μελέτη καλύπτει την περίοδο 1941-1944. Γεωγραφικά, εστιάζει στη Θεσσαλία ως ενιαίο πεδίο έρευνας, εξετάζοντας αφενός τα βασικά αστικά κέντρα (όπως η Λάρισα, ο Βόλος και τα Τρίκαλα) και αφετέρου την αγροτική ύπαιθρο και τις ορεινές κοινότητες, λαμβάνοντας υπόψη βασικά δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού κάθε περιοχής.

Αναγκαιότητα και σπουδαιότητα

Η μελέτη της καθημερινής ζωής στην Κατοχική Θεσσαλία κρίνεται αναγκαία, καθώς οι κοινωνικές και επισιτιστικές διαστάσεις της Κατοχής παραμένουν λιγότερο φωτισμένες σε σχέση με τις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις. Η πρωτοτυπία της

εργασίας έγκειται στη συστηματική προσέγγιση της Κατοχής μέσα από το πρίσμα της καθημερινότητας και της επιβίωσης, με ιδιαίτερη έμφαση σε τοπικό επίπεδο. Η αξιοποίηση πρωτογενούς αρχειακού υλικού, προφορικών μαρτυριών και τοπικών πηγών επιτρέπει μια πιο άμεση προσέγγιση των εμπειριών των απλών ανθρώπων. Η εργασία φιλοδοξεί να συμβάλει τόσο στη κοινωνική ιστορία της Κατοχής όσο και στη μελέτη της τοπικής ιστορίας της Θεσσαλίας, προσφέροντας μια πιο σύνθετη και βιωματική κατανόηση της περιόδου.

Η Κατοχή (1941-1944) μετατόπισε την καθημερινότητα της Θεσσαλίας από τον φυσιολογικό κύκλο παραγωγής και αγοράς σε έναν συνεχή αγώνα για επιβίωση. Οι κατασχέσεις αγροτικών προϊόντων, η διάλυση των συγκοινωνιών και η εξαγωγή προμηθειών προς τις κατοχικές δυνάμεις μείωσαν δραματικά τη διαθέσιμη τροφή σε τοπικό και εθνικό επίπεδο (Mazower, 1993). Η διεθνής βιβλιογραφία για την πείνα στην κατεχόμενη Ελλάδα υπογραμμίζει τον πολυπαραγοντικό χαρακτήρα της κρίσης, στρατιωτικές απαιτήσεις, κρατική διάλυση και μαύρη αγορά, καθιστώντας σαφές ότι ο επισιτισμός ήταν τόσο πολιτικό όσο και οικονομικό ζήτημα (Hionidou, 2006; Kazamias, 1992).

Η γεωγραφία και ο παραγωγικός χαρακτήρας της Θεσσαλίας επηρέασαν βαθιά τις εμπειρίες της κατοχής. Οι πεδινές, εντατικοποιημένες καλλιέργειες που προμηθεύουν σιτηρά και λάδι έγιναν στόχος κατασχέσεων και μεταφορών, ενώ οι ορεινές και ημιορεινές κοινότητες είχαν σε κάποιες περιπτώσεις μεγαλύτερη αυτονομία μέσω κτηνοτροφίας και οικογενειακής καλλιέργειας (Lekka et al., 2021). Η προϋπάρχουσα κοινωνικο-οικονομική δομή της περιοχής όπως μικροκτηματικές σχέσεις, μεσολαβητές και δίκτυα μεταπώλησης, επηρέασε ποιοι πλήρωσαν το βαρύτερο φόρο της έλλειψης (Lekka et al., 2021).

Η καθημερινή επιβίωση οργανώθηκε μέσα από ποικίλες πρακτικές όπως αυτοκατανάλωση, ανταλλαγές, κοινόχρηστα αποθέματα, υποκατάστατα τροφίμων και δίκτυα αλληλοβοήθειας. Τα τοπικά δίκτυα, οι οικογενειακές ανταλλαγές και οι πράξεις γειτόνων που μοιράζονταν τρόφιμα ήταν συστατικά της «συλλογικής επιβίωσης», συμπεριφορές που είχαν και πρακτικό και ηθικό νόημα για την κοινωνική συνοχή (Hionidou, 2006). Παράλληλα, διεθνείς προσπάθειες ανακούφισης πρόσφεραν κρίσιμα, αλλά συγκριτικά περιορισμένα, κονδύλια και τρόφιμα, ιδιαίτερα σε αστικές

συγκεντρώσεις, η επίδρασή τους στην επαρχία ήταν άνιση αλλά υπαρκτή (Kazamias, 1992).

Στην κοινωνική και πολιτική διάσταση, η επιβίωση συνδέθηκε με μορφές αντίστασης. Στη Θεσσαλία, όπως και αλλού, η υποστήριξη ανταρτών, η απόκρυψη προμηθειών και η εμπορική υπονόμευση των κατασταλτικών μηχανισμών αποτέλεσαν «μη ένοπλες» αλλά καθοριστικές μορφές αντίστασης (Kalyvas, 2008). Οι αντιστασιακές πρακτικές ενσωματώθηκαν στη ρουτίνα με τη καθημερινή αλληλοβοήθεια και οι μικρές πράξεις ανυπακοής στήριζαν τόσο την επιβίωση των κοινοτήτων όσο και την αντοχή του αντιστασιακού κινήματος.

Η τοπική εμπειρία δεν ήταν ομοιογενής, αστικές αγροτικοποιημένες ζώνες, μικροαστικές πόλεις και ορεινά χωριά παρουσίαζαν διαφορετικές δυνατότητες προσαρμογής και αντίστασης. Για μια πιο στοχευμένη θεσσαλική προσέγγιση λοιπόν, χρήσιμες είναι οι μελέτες για τις προπολεμικές κοινωνικο-οικονομικές δομές της περιοχής και οι τοπικές μονογραφίες που καταγράφουν μαρτυρίες και αρχειακό υλικό (Lekka et al., 2021).

Η καθημερινή ζωή στην Κατοχική Θεσσαλία περιγράφει ένα δίπολο: από τη μία, τον επισιτισμό σαν κεντρική, υπαρξιακή πρόκληση, από την άλλη, την κοινωνική και πολιτική συνοχή που γεννήθηκε μέσα από πρακτικές επιβίωσης και αλληλεγγύης. Η μελέτη της περιόδου απαιτεί τόσο αναφορές στο διεθνές πλαίσιο όσο και τοπικές, θεσσαλικές έρευνες που φωτίζουν τις ποικίλες εμπειρίες των κοινοτήτων.

Δυσκολίες που συναντήθηκαν κατά τη μελέτη

Κατά την εκπόνηση της εργασίας παρουσιάστηκαν ορισμένες δυσκολίες, κυρίως λόγω της περιορισμένης πρόσβασης σε πλούσια αρχειακά και βιβλιοθηκονομικά κέντρα, γεγονός που κατέστησε αναγκαία την εκτεταμένη χρήση ψηφιακών πηγών. Η αναζήτηση πρωτογενούς υλικού της Κατοχικής περιόδου υπήρξε απαιτητική, καθώς οι πηγές είναι συχνά αποσπασματικές ή άνισα καταναμημένες. Επιπλέον, πρακτικοί περιορισμοί χρόνου, όπως η στρατιωτική μου θητεία και άλλες υποχρεώσεις, επηρέασαν τον ρυθμό της έρευνας, χωρίς ωστόσο να αναιρούν τη συνοχή και τον επιστημονικό της χαρακτήρα.

Περιεχόμενο που εξετάζει κάθε κεφάλαιο, διάρθρωση εργασίας ανά κεφάλαιο

Η παρούσα εργασία διαρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια, όπου κάθε ένα καταπιάνεται με κάθε ερευνητικό ερώτημα ξεχωριστά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

Το πρώτο κεφάλαιο εστιάζει στην Θεσσαλική πεδιάδα ως «σιτοβολώνας» της Ελλάδας. Σε αυτό, επιμερίζονται ως υποκεφάλαια ξεχωριστά ζητήματα που αφορούν την Γαιοκτησία και τις αγροτικές ιεραρχίες. Επίσης, εξετάζονται Τοπικές ελίτ, μεσάζοντες και έλεγχος της τροφής. Αγροτικά νοικοκυριά και προπολεμικές στρατηγικές επιβίωσης. Συνεταιρισμοί, υποδομές και κρατική παρουσία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

Το δεύτερο κεφάλαιο καταπιάνεται με τις Προπολεμικές κρίσεις και μνήμες έλλειψης. Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης του Μεσοπολέμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται Πόλεμος, Κατοχική Οικονομία και Επισιτιστική Κρίση στη Θεσσαλία. Ο επισιτισμός στη Θεσσαλία κατά την Κατοχή (1941-1944). Οργανωμένο αντάρτικο. Κατασχέσεις και επιτάξεις αγροτικών προϊόντων από Ιταλούς και Γερμανούς. Διακοπή εμπορικών δικτύων, περιορισμός μεταφορών και τοπικές ελλείψεις. Ανάπτυξη μαύρης αγοράς και κοινωνικές συνέπειες. Διεθνής βοήθεια. Ο ρόλος της σουηδικής και τουρκικής επισιτιστικής βοήθειας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο

Σε αυτό το κεφάλαιο μελετήθηκαν οι μορφές αντίστασης και δίκτυα αλληλοβοήθειας στη Θεσσαλία κατά την κατοχή. Το ένοπλο αντιστασιακό κίνημα στην Θεσσαλία. Μη ένοπλες αντιστάσεις. ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και υποστήριξη από τον τοπικό πληθυσμό. Η καθημερινή «αντίσταση» της επιβίωσης. Εκκλησία, κοινότητες και λαϊκές μορφές οργάνωσης ως δίκτυα αλληλοβοήθειας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5ο

Καθημερινή ζωή και στρατηγικές επιβίωσης στη Θεσσαλία. Αυτοκατανάλωση και ανταλλαγές μεταξύ οικογενειών. Υποκατάστατα τροφίμων, προσαρμογή διατροφικών συνθηκών και κοινοτική αλληλεγγύη. Ρόλος των γυναικών. Υγεία και υποσιτισμός. Τοπικές μαρτυρίες.

Εισηγήσεις για περαιτέρω έρευνα

Η έρευνα θα μπορούσε να επεκταθεί με συγκριτικές μελέτες μεταξύ της Θεσσαλίας και άλλων ελληνικών περιφερειών κατά την Κατοχή. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η εμβάθυνση στον ρόλο επιμέρους κοινωνικών ομάδων, όπως οι γυναίκες και τα παιδιά, καθώς και η περαιτέρω μελέτη της μαύρης αγοράς σε τοπικό επίπεδο. Τέλος, η διερεύνηση της μεταπολεμικής μνήμης της Κατοχής στη Θεσσαλία θα μπορούσε να αποτελέσει γόνιμο πεδίο μελλοντικής έρευνας.

I. Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Η περίοδος της Κατοχής (1941-1944) έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένης ιστορικής και διεπιστημονικής έρευνας, με έμφαση κυρίως στις συνθήκες διαβίωσης του άμαχου πληθυσμού, τον επισιτισμό και τις κοινωνικές αντιδράσεις. Ο Mark Mazower, ο οποίος στο έργο *Inside Hitler's Greece*, αναλύει συνολικά την εμπειρία της Κατοχής, αναδεικνύοντας τις πολιτικές των κατοχικών αρχών, την αποδιοργάνωση της οικονομίας και τις επιπτώσεις τους στην καθημερινή ζωή των Ελλήνων, τόσο στα αστικά όσο και στα αγροτικά κέντρα. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη διάλυση των κρατικών μηχανισμών και στην αδυναμία τους να εξασφαλίσουν βασικά αγαθά επιβίωσης.

Παράλληλα, σημαντική είναι η συμβολή της μελέτης των Rachiotis, Papagiannis, Dardavesis και Behrakis, η οποία προσεγγίζει την Κατοχή από τη σκοπιά της δημόσιας υγείας. Ζήτημα που εξετάζει και η παρούσα μελέτη εστιάζοντας στην περιοχή της Θεσσαλίας. Οι συγγραφείς καταδεικνύουν ότι η πείνα, οι κακές συνθήκες υγιεινής και η γενικότερη αποδιοργάνωση του συστήματος υγείας οδήγησαν σε αύξηση της θνησιμότητας και της νοσηρότητας από λοιμώδη αλλά και μη μεταδοτικά νοσήματα. Η

έρευνά τους φωτίζει τις άμεσες συνέπειες των συνθηκών της Κατοχής στο ανθρώπινο σώμα και συμπληρώνει την ιστορική προσέγγιση με ποσοτικά και ιατρικά δεδομένα.

Συμπληρωματικά, η μελέτη της Violetta Hionidou αφορά την μαύρη αγορά, τον υπερπληθωρισμό και την πείνα στην Ελλάδα της Κατοχής. Έτσι, φωτίζει τις οικονομικές διαστάσεις της επισιτιστικής κρίσης. Η συγγραφέας τεκμηριώνει πώς η κατάρρευση της επίσημης αγοράς και η ακραία ακρίβεια οδήγησαν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού σε στρατηγικές επιβίωσης, στις οποίες η μαύρη αγορά αποτέλεσε κεντρικό μηχανισμό, παρά την κοινωνική και ηθική της καταδίκη.

Εστιάζοντας σε περιφερειακό επίπεδο, η βιβλιογραφία για την Κατοχική Θεσσαλία αναδεικνύει τις ιδιαιτερότητες της καθημερινής ζωής σε μια κατεξοχήν αγροτική περιοχή. Η Θεσσαλία, αν και παραγωγική, βρέθηκε αντιμέτωπη με επιτάξεις, έλεγχο της παραγωγής και δυσχέρειες στη διανομή τροφίμων, γεγονός που επηρέασε άμεσα την επιβίωση των κατοίκων. Παράλληλα, καταγράφονται μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης και αντίστασης, τόσο οργανωμένες όσο και άτυπες, οι οποίες λειτούργησαν ως απάντηση στις συνθήκες στέρησης και καταπίεσης.

Προκειμένου να μελετήσει κανείς διεξοδικότερα και συστηματικότερα το ζήτημα του επισιτισμού στην Θεσσαλία, χρήσιμα είναι επίσης, ειδικά επιστημονικά εγχειρίδια, διατριβές, συλλογικοί τόμοι, αφιερώματα, τοπικές μελέτες.

II. Μεθοδολογική προσέγγιση

Η μεθοδολογική προσέγγιση της παρούσας εργασίας βασίζεται στις αρχές της κοινωνικής και τοπικής ιστορίας, με έμφαση στη βιωμένη εμπειρία των ανθρώπων που έζησαν την Κατοχή στη Θεσσαλία. Στόχος είναι η κατανόηση των μορφών επισιτισμού, επιβίωσης και κοινωνικής αλληλεγγύης μέσα από ποιοτική ανάλυση ιστορικών πηγών. Η έρευνα στηρίζεται σε πρωτογενές υλικό, όπως αρχαικά έγγραφα, εφημερίδες της περιόδου, διοικητικές αναφορές και προφορικές μαρτυρίες, σε συνδυασμό με τη σχετική δευτερογενή βιβλιογραφία για την Κατοχή και την κοινωνική ιστορία της Ελλάδας.

Η ανάλυση οργανώνεται θεματικά (επισιτισμός, κοινωνικές ομάδες, αλληλεγγύη, αντίσταση) και βασίζεται στη διασταύρωση και συμπλήρωση των πηγών, προκειμένου να αναδειχθούν τόσο κοινές εμπειρίες όσο και τοπικές ιδιαιτερότητες.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη σύγκριση αγροτικών και αστικών περιοχών της Θεσσαλίας, καθώς και στις κοινωνικές διαφοροποιήσεις που επηρέασαν την πρόσβαση στην τροφή και τις στρατηγικές επιβίωσης. Η ερμηνεία των πηγών γίνεται με ιστοριογραφικά τεκμηριωμένα και ηθικά ευαίσθητη προσέγγιση, αξιοποιώντας στοιχεία από την ανθρωπολογική οπτική, ώστε να αποδοθεί με ακρίβεια η πολυπλοκότητα της κατοχικής εμπειρίας. Επιπλέον, έχει γίνει στο 1^ο κεφ. παράθεση σε πίνακες πληροφοριακών στοιχείων. Τέλος, δεν έχει γίνει εμβάθυνση (δεν ήταν το ερευνητικό ζητούμενο εργασίας) στην συνανάλυση των προπολεμικών δικτύων παραγωγής με τα πιθανόν χαλκευμένα στοιχεία της παραγωγής κατά την διάρκεια της Κατοχής. Όμως ερευνητικά αυτό θα είχε ενδιαφέρον ιδίως για να ελεγχθεί αν οι προπολεμικές συνιστώσες ίσχυσαν και μετά την Κατοχή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο Θεσσαλία και αγροτική οικονομία

1.1.Η Θεσσαλική πεδιάδα ως «σιτοβολώνας» της Ελλάδας

Η Θεσσαλία καταλαμβάνει περίπου το 10,6% της έκτασης της Ελλάδας, αλλά παράγει δυσανάλογα υψηλό ποσοστό της εθνικής αγροτικής παραγωγής· στις αρχές του 21ου αιώνα εκτιμάται ότι συμμετέχει με περίπου 14,2% στην παραγωγή του πρωτογενούς τομέα (Kokouνα et al., 2011). Η πυκνή συγκέντρωση καλλιεργήσιμων εκτάσεων, η μακρά αγροτική παράδοση και η έντονη εξάρτηση μεγάλου μέρους του πληθυσμού από τη γεωργία τροφοδότησαν την εικόνα της Θεσσαλικής πεδιάδας ως «σιτοβολώνα» της χώρας.

Η ίδια αυτή εικόνα είχε ήδη διαμορφωθεί στα τέλη του 19ου και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, όταν η περιοχή εντάχθηκε οριστικά στο ελληνικό κράτος και η αγροτική της παραγωγή απέκτησε ρόλο-κλειδί για τον εθνικό επισιτισμό (Lekka et al., 2021). Από την εγκατάσταση της γερμανικής κατοχικής διοίκησης στη Θεσσαλία τον Απρίλιο του 1941, η περιοχή λειτουργεί ως βασικός χώρος παραγωγής σιτηρών και αγροτικών πλεονασμάτων, κάτι που θα καθορίσει τις κατασχέσεις και τις ροές

τροφίμων την περίοδο 1941-1944.

Τύπος Μονάδας	Όνομασία / Σχηματισμός	Περιοχή εγκατάστασης / δράσης	Περίοδος	Ρόλος / Λειτουργία
Επιμελητεία / Μεταφορές	Nachschub-Bataillon 610	Λάρισα, Βόλος	1941-1944	Κεντρικός ανεφοδιασμός στρατευμάτων και μεταφορά υλικών
Επιμελητεία / Μεταφορές	Transport-Kompanien (διάφορες)	Λάρισα, Φάρσαλα, Βόλος	1941-1944	Μεταφορές τροφίμων, καυσίμων και εξοπλισμού
Σιδηροδρομική Διοίκηση	Eisenbahn-Betriebs-Kommandantur	Λάρισα	1941-1944	Έλεγχος και διαχείριση σιδηροδρομικού δικτύου
Στρατιωτική Αστυνομία	Feldgendarmerie-Abteilung 621	Λάρισα	1941-1944	Επιτήρηση, έλεγχος πληθυσμού και μετακινήσεων
Στρατιωτική Αστυνομία	Feldgendarmerie-Kommandos	Τρίκαλα, Καρδίτσα	1943-1944	Έλεγχος μετά την ιταλική συνθηκολόγηση
Μονάδες Ασφαλείας	Sicherungs-Regiment 737	Θεσσαλία (γενικά)	1943-1944	Αντι-ανταρτικές επιχειρήσεις
Υπηρεσία Ασφαλείας (SD)	SD-Außenkommando	Λάρισα	1943-1944	Πληροφορίες, διώξεις και παρακολούθηση
Ορεινό Πεζικό	1. Gebirgs-Division	Τρίκαλα - Πίνδος	1941-1943	Επιχειρήσεις σε ορεινές περιοχές
Ελαφρύ Πεζικό	117. Jäger-Division	Θεσσαλία (διέλευση)	1943	Μετακινήσεις προς Νότια Ελλάδα
Luftwaffe	11. Luftwaffen-Felddivision	Λάρισα, Βόλος	1943-1944	Αντιαεροπορική άμυνα και υποστήριξη

Luftwaffe	Fliegerhorst-Kommandantur Larissa	Λάρισα	1941-1944	Διοίκηση και λειτουργία αεροδρομίου
Αντιαεροπορικές Μονάδες	Flak-Batterien	Λάρισα, Βόλος	1941-1944	Προστασία λιμανιών, σιδηροδρόμων και αποθηκών

Ο πιο πάνω πίνακας συνοψίζει τις γερμανικές μονάδες που δραστηριοποιήθηκαν στη Θεσσαλία, όπως καταγράφονται στη βάση δεδομένων του Schneider και στη διεθνή βιβλιογραφία, προσφέροντας την πληρέστερη δυνατή εικόνα για την παρουσία και τη γεωγραφική τους κατανομή.

Γεωγραφικά, η Θεσσαλική πεδιάδα είναι ένα εκτεταμένο χαμηλό ανάγλυφο που διασχίζεται από τον Πηνειό ποταμό και περιβάλλεται από ορεινούς όγκους (Όλυμπος, Άγραφα, Πήλιο), σχηματίζοντας ένα σχετικά κλειστό, αλλά εξαιρετικά γόνιμο λεκανοπέδιο. Σύγχρονες εδαφολογικές μελέτες περιγράφουν τις καλλιεργούμενες εκτάσεις της πεδιάδας ως κυρίως αλλουβιακά, βαθιά και καλά στραγγιζόμενα εδάφη (Fluvisols, Cambisols, Vertisols), κατάλληλα για εντατική καλλιέργεια σιτηρών και βιομηχανικών φυτών (Kairis et al., 2022). Το κλίμα χαρακτηρίζεται ως ημίξηρο με σχετικά χαμηλή ετήσια βροχόπτωση, αλλά με θερμοκρασιακό εύρος που ευνοεί τόσο χειμερινές καλλιέργειες (σιτηρά) όσο και θερινές (βαμβάκι, καλαμπόκι) (Kairis et al., 2022). Οι φυσικές αυτές προϋποθέσεις εξηγούν σε μεγάλο βαθμό γιατί η πεδιάδα αποτέλεσε τον κύριο χώρο συγκέντρωσης αροτραίας καλλιέργειας ήδη από τον ύστερο 19ο αιώνα. Αυτή η μακρά παραγωγική συγκέντρωση και τα δίκτυα συγκέντρωσης και διακίνησης που τη συνόδευσαν είναι που εξηγεί γιατί, στη διάρκεια της Κατοχής (1941-1944), οι κατοχικές αρχές την αντιμετώπισαν ως περιοχή προτεραιότητας για επιτάξεις.

Σύγχρονα στατιστικά δεδομένα δείχνουν ότι η Θεσσαλία αποτελεί την «μεγαλύτερη αγροτική περιοχή της Ελλάδας», με καλλιεργούμενη έκταση γύρω στα 416.000 εκτάρια, περίπου το 83% αυτής της έκτασης καλύπτεται από αροτραίες καλλιέργειες, με κυρίαρχα τα σιτηρά και το βαμβάκι (Kairis et al., 2022). Αν και τα στοιχεία αυτά αναφέρονται σε πρόσφατες δεκαετίες, αντανακλούν μια δομή που έχει τις ρίζες της στην προπολεμική εποχή. Η πεδιάδα είναι κατεξοχήν χώρος εντατικής μονοκαλλιέργειας και παραγωγής εμπορεύσιμων πλεονασμάτων (Lekka et al., 2021). Η

έμφαση στα σιτηρά και ιδιαίτερα στο σκληρό σιτάρι, συνδέθηκε τόσο με την κάλυψη των τοπικών αναγκών όσο και με τη διαρκή ζήτηση από τα αστικά κέντρα, όπως η Αθήνα και ο Πειραιάς (Petmezas, 2000). Η προπολεμική Θεσσαλία, επομένως, δεν ήταν απλώς μια «αυτάρκης» αγροτική περιφέρεια, αλλά κόμβος σε εθνικές ροές τροφίμων.

Οι μετασχηματισμοί της αγροτικής δομής κατά τον 19ο και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, από τα μεγάλα τσιφλίκια της οθωμανικής περιόδου στις μικροϊδιοκτησίες μετά τις απαλλοτριώσεις, άλλαξαν τους όρους πρόσβασης στη γη, χωρίς όμως να μεταβάλουν ριζικά τον βασικό προσανατολισμό της παραγωγής προς τα σιτηρά (Lekka et al., 2021). Η στροφή προς μια περισσότερο «κεφαλαιοποιημένη» γεωργία, με τη χρήση μηχανημάτων και λιπασμάτων, ενίσχυσε την παραγωγικότητα σε σιτάρι και κριθάρι και αύξησε τις δυνατότητες δημιουργίας πλεονασμάτων προς πώληση. Αυτό σήμαινε ότι, λίγο πριν την Κατοχή, μεγάλο μέρος των αγροτικών νοικοκυριών ήταν ενταγμένο σε αγορές σιτηρών και σε δίκτυα εμπόρων και μεσαζόντων. Αυτή ακριβώς η εμπορευματοποίηση της παραγωγής θα επιτρέψει στις κατοχικές αρχές να στηριχθούν στις υπάρχουσες αλυσίδες διακίνησης για να ελέγξουν τις ροές τροφίμων.

Παράλληλα με τα σιτηρά, το βαμβάκι κατέλαβε σημαντική θέση στη Θεσσαλική παραγωγή, ιδιαίτερα σε περιοχές με πρόσβαση σε άρδευση, όπως τμήματα της πεδιάδας του Πηνείου και των παραποτάμων του. Ιστορικές έρευνες για τη βαμβακοκαλλιέργεια στην Ελλάδα υπογραμμίζουν ότι ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα το βαμβάκι της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας θεωρούνταν από τα ποιοτικότερα της Ανατολικής Μεσογείου, γεγονός που συνέβαλε στη σταδιακή εξάπλωση της καλλιέργειας και για εξαγωγικούς σκοπούς (Roupa, 2024). Στον ύστερο 19ο και τον μεσοπολεμικό 20ό αιώνα, η ενίσχυση των αρδευτικών έργων και η πρόσβαση σε νέες αγορές καθιστούν το βαμβάκι βασικό «βιομηχανικό» προϊόν της Θεσσαλίας, συνδεδεμένο τόσο με εγχώρια κλωστοϋφαντουργία όσο και με διεθνείς αγορές (Roupa, 2024). Η παρουσία μιας τόσο σημαντικής καλλιέργειας με εξαγωγικό προσανατολισμό επηρέασε και τη χρήση της γης. Σε ορισμένες περιπτώσεις έκταση που θα μπορούσε να διατεθεί για σιτηρά στράφηκε στο βαμβάκι, γεγονός που αργότερα, στην Κατοχή, θα οξύνει τις εντάσεις γύρω από τον επισιτισμό.

Η ελαιοκομία, αν και όχι τόσο κεντρική όσο τα σιτηρά και το βαμβάκι, είχε ιδιαίτερη σημασία σε τμήματα της Θεσσαλίας, ειδικά στην περιοχή του Πηλίου και της Μαγνησίας. Πρόσφατες μελέτες για την αποδοτικότητα των ελαιοπαραγωγών στον

Πήλιο δείχνουν ότι σε αυτή την ορεινή-ημιορεινή ζώνη αναπτύχθηκαν εκτεταμένοι ελαιώνες, σε ένα μικτό αγροτικό τοπίο με ελιές, αμπέλια και οπωροφόρα (Niavis et al., 2018). Η προπολεμική ελαιοκαλλιέργεια στη Μαγνησία παρείχε τόσο λάδι για τοπική κατανάλωση όσο και προϊόν προς εμπορία στα λιμάνια του Βόλου και μικρότερης κλίμακας εξαγωγές. Σε συνδυασμό με την παραγωγή σιτηρών, η ύπαρξη ελαιόλαδου καθιστούσε τις τοπικές δίαιτες πιο ποικίλες και πρόσφερε ένα ακόμη προϊόν-κλειδί στο πλέγμα της αγροτικής οικονομίας, το οποίο επίσης θα βρεθεί υπό πίεση κατά τη διάρκεια της Κατοχής.

Στο εσωτερικό της Θεσσαλικής πεδιάδας υπήρχαν ωστόσο διαφοροποιήσεις με πιο «βαθιές» και αρδευόμενες ζώνες, με βαριά μηχανοποίηση και έντονη εμπορευματοποίηση, συνυπήρχαν με ημιορεινές κοινότητες, όπου η καλλιέργεια παρέμενε οικογενειακή και μικτής μορφής (Lekka et al., 2021). Στις πρώτες περιοχές η παραγωγή κατευθυνόταν κατά κύριο λόγο προς την αγορά, με αποτέλεσμα τα αγροτικά νοικοκυριά να εξαρτώνται περισσότερο από τις διακυμάνσεις τιμών και τη λειτουργία των μεταφορικών δικτύων. Στις δεύτερες, η μεγαλύτερη έμφαση στην αυτοκατανάλωση παρείχε πιο σταθερά περιθώρια επισιτιστικής ασφάλειας, χωρίς όμως να αναιρεί την ανάγκη για εμπορικές συναλλαγές. Οι διαφορές αυτές θα γίνουν ιδιαίτερα αισθητές όταν οι κατοχικές αρχές προσπαθήσουν να ελέγξουν τις ροές προϊόντων, και θα επηρεάσουν ανισομερώς την καθημερινή ζωή και τις στρατηγικές επιβίωσης.

Οι προπολεμικές ροές τροφίμων οργανώνονταν γύρω από έναν άξονα αγροτικών χωριών-αγροτικών κωμοπόλεων-περιφερειακών πόλεων (Λάρισα, Τρίκαλα, Καρδίτσα, Βόλος), μέσω του οποίου τα σιτηρά και άλλα προϊόντα συγκεντρώνονταν, αποθηκεύονταν και στη συνέχεια διακινούνταν προς τα μεγάλα αστικά κέντρα και τα λιμάνια (Lekka et al., 2021). Η ανάπτυξη του σιδηροδρομικού δικτύου και των οδικών μεταφορών από τον ύστερο 19ο αιώνα ενίσχυσε τη διασύνδεση της Θεσσαλίας με τις εθνικές και διεθνείς αγορές, επιτρέποντας τη σταθερή αποστολή φορτίων σιταριού και άλλων αγροτικών προϊόντων προς την Αθήνα, τον Πειραιά και άλλα κέντρα (Petmezas, 2000). Οι συνεταιρισμοί και τα αποθηκευτικά κέντρα που δημιουργήθηκαν στο μεσοπόλεμο αποτέλεσαν βασικούς κρίκους σε αυτή την αλυσίδα. Ακριβώς αυτά τα δίκτυα διαμεσολάβησης και μεταφοράς θα αποτελέσουν αντικείμενο ελέγχου και επιτάξεων από τις κατοχικές αρχές μετά το 1941.

Σε εθνικό επίπεδο, η Ελλάδα του ύστερου 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα

χαρακτηριζόταν από μια εύθραυστη ισορροπία μεταξύ εξαγωγικών καλλιεργειών και σιτηρών. Σε σχετικά πρόσφατη έρευνα καταδεικνύεται πως η ελληνική γεωργία παρέμενε σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένη από εξαγωγές προϊόντων όπως η σταφίδα και ο καπνός, ενώ παράλληλα η χώρα συνέχιζε να εισάγει σημαντικές ποσότητες σιτηρών για την κάλυψη των αναγκών της (Petmezas, 2000). Στο πλαίσιο αυτό, οι σιτοπαραγωγικές περιοχές όπως η Θεσσαλία είχαν διττό ρόλο. Αφενός κάλυπταν ένα μέρος της εσωτερικής ζήτησης, αφετέρου εντάσσονταν σε μια πιο σύνθετη σχέση με τις διεθνείς αγορές, μέσω των τιμών και της ανταγωνιστικότητας των εξαγωγικών προϊόντων. Η εξάρτηση από το διεθνές εμπόριο κατέστησε την ελληνική οικονομία ευάλωτη στις κρίσεις της μεσοπολεμικής περιόδου, αλλά και ανέδειξε πόσο κρίσιμη ήταν η σταθερότητα της παραγωγής στη Θεσσαλία για τον εθνικό επισιτισμό.

Η συσσώρευση αυτών των δομικών χαρακτηριστικών όπως εκτεταμένη πεδιάδα, γόνιμα εδάφη, κυριαρχία σιτηρών και βαμβακιού, ανάπτυξη ελαιοκομίας στις παρυφές, έντονη ένταξη σε αγορές και δίκτυα μεταφοράς, σημαίνει ότι η Θεσσαλία εισέρχεται στην περίοδο της Κατοχής ως μια στρατηγική «αποθήκη» τροφίμων. Η ύπαρξη μεγάλων ποσοτήτων αποθηκεύσιμων προϊόντων (σιτηρά, βαμβάκι, λάδι) και η ήδη λειτουργούσα υποδομή (σιδηροδρομικές γραμμές, αποθήκες, συνεταιρισμοί) διευκόλυναν τις κατοχικές αρχές να επιβάλουν συστηματικές επιτάξεις και να κατευθύνουν την παραγωγή προς τις δικές τους ανάγκες (Mazower, 1993). Για τους Θεσσαλούς αγρότες, αυτό σήμαινε ότι η ίδια παραγωγική βάση που προπολεμικά προσέφερε σχετική ευημερία και σταθερότητα, μετατράπηκε στη διάρκεια της Κατοχής σε πεδίο εντεινόμενης αφαίμαξης και επισιτιστικής ανασφάλειας.

Την ίδια στιγμή, οι γεωγραφικές και παραγωγικές ιδιαιτερότητες της περιφέρειας άφηναν και περιθώρια διαπραγμάτευσης και αντίστασης. Οι ημιορεινές και ορεινές ζώνες με μικτά συστήματα καλλιέργειας και κτηνοτροφίας παρείχαν δυνατότητες αυτοκατανάλωσης και απόκρυψης προϊόντων, ενώ οι μεγάλες πεδινές εκτάσεις, αν και πιο «ορατές» και ευάλωτες στις επιτάξεις, διέθεταν δίκτυα συνεταιρισμών και τοπικών ελίτ που μπορούσαν να μεσολαβήσουν, να διαπραγματευτούν ή και να υπονομεύσουν τον έλεγχο (Lekka et al., 2021). Η Θεσσαλική πεδιάδα, ως σιτοβολώνας της χώρας, έγινε έτσι ταυτόχρονα πεδίο έντονου επισιτιστικού ελέγχου και χώρος όπου η καθημερινότητα των αγροτικών κοινοτήτων διαμορφώθηκε από τη σύγκρουση ανάμεσα στην ανάγκη επιβίωσης και στην πολιτική και οικονομική βία της Κατοχής. Αυτή η προπολεμική κληρονομιά αποτελεί απαραίτητο υπόβαθρο για να

κατανοήσουμε τις εμπειρίες επισιτισμού, επιβίωσης και κοινωνικής αντίστασης στη Θεσσαλία 1941-1944.

Έτος	Σιτάρι (εκτάρια)	Σιτάρι (στρέμματα)	Δημητριακά συνολικά (εκτάρια)	Δημητριακά (στρέμματα)	Καπνός (εκτάρια)	Καπνός (στρέμματα)
1878/1881	56,633	566,330	83,853	838,530	—	—
1887	60,625	606,250	100,791	1,007,910	1,775	17,750
1893/1895	62,380	623,800	92,649	926,490	2,024	20,240
1911	102,753	1,027,530	167,854	1,678,540	7,061	70,610
1929	102,397	1,023,970	190,147	1,901,470	6,001	60,010
1930	115,359	1,153,590	227,250	2,272,500	9,325	93,250
1950	131,318	1,313,180	205,819	2,058,190	4,333	43,330

Κύριες αγροτικές μεταβλητές για τις επαρχίες της Θεσσαλίας και της Άρτας (προσαρτημένες το 1881)

ΠΗΓΗ: Agricultural censuses (1887, 1896 , 1911, 1929, 1930, 1950)

1.2 Αγροτικά νοικοκυριά και προπολεμικές στρατηγικές επιβίωσης

Πριν από την Κατοχή, το αγροτικό νοικοκυριό στη θεσσαλική ύπαιθρο συγκροτούνταν κυρίως γύρω από την οικογενειακή εκμετάλλευση μικρού ή μεσαίου κλήρου, προϊόντων αγροτικών μεταρρυθμίσεων και της διανομής των τσιφλικιών στις δεκαετίες του 1910-1920 (Lekka et al., 2021). Η καθημερινότητα οργανωνόταν γύρω από την εργασία όλων των μελών με στόχο την ασφάλεια της οικογενειακής επιβίωσης περισσότερο παρά τη μεγιστοποίηση του κέρδους. Η εντατική καλλιέργεια σιτηρών, η διατήρηση οικόσιτων ζώων και η χρήση μικρών λαχανόκηπων κατέτειναν σε ένα υβριδικό μοντέλο όπου η αγορά συμπλήρωνε, αλλά δεν αντικαθιστούσε, την αυτάρκεια του νοικοκυριού (Lekka et al., 2021). Αυτή η δομή θα αποδειχθεί κρίσιμη όταν, στην Κατοχή, η πρόσβαση στην αγορά θα περιοριστεί δραστικά.

Κεντρικό στοιχείο των προπολεμικών στρατηγικών επιβίωσης ήταν η αυτοκατανάλωση. Σιτηρά, πατάτες, όσπρια, ελαιόλαδο, καθώς και προϊόντα ζωικής προέλευσης διατηρούνταν σε οικιακές αποθήκες, λάκκους ή πιθάρια, συγκροτώντας έναν «σκελετό ασφάλειας» απέναντι στις διακυμάνσεις των τιμών και των σοδειών

(Seferiades, 1999). Η πώληση προϊόντων στις αγορές των κοντινών πόλεων ή σε μεσάζοντες γινόταν, κατά κανόνα, αφού είχε εξασφαλιστεί η τροφή της οικογένειας για τον ερχόμενο χρόνο. Η έντονη προτεραιότητα στην αυτοκατανάλωση, που συχνά περιγράφεται από τους ιστορικούς ως «οικονομία της επιβίωσης», μείωνε την έκθεση των νοικοκυριών στις κρίσεις τιμών, αλλά ταυτόχρονα περιόριζε τη δυνατότητα συσσώρευσης κεφαλαίου (Seferiades, 1999). Στην Κατοχή, αυτή η λογική του «πρώτα να φάμε εμείς» θα γίνει ρητά πολιτική πράξη απέναντι στις επιτάξεις.

Πρακτική/στρατηγική	Τι περιλαμβάνει	Σκοπός	Πού/πώς εφαρμόζεται
Αυτοκατανάλωση	Σιτηρά, πατάτες, όσπρια, ελαιόλαδο, ζωικά προϊόντα	Διατροφική ασφάλεια απέναντι σε τιμές/κακοσοδιές	Κατανάλωση πρώτα από το νοικοκυριό
Οικιακή αποθήκευση	Αποθήκες, λάκκοι, πιθάρια	«Σκελετός ασφάλειας» (απόθεμα)	Διατήρηση προϊόντων για μήνες
Πώληση μετά την εξασφάλιση τροφής	Πώληση σε αγορές πόλεων ή σε μεσάζοντες	Εισόδημα χωρίς να τίθεται σε κίνδυνο η επιβίωση	Μετά την κάλυψη των αναγκών του έτους
«Οικονομία της επιβίωσης»	Περιορισμός εμπορευματοποίησης/ρίσκου	Μείωση έκθεσης σε κρίσεις τιμών	Αντάλλαγμα: μικρότερη συσσώρευση κεφαλαίου
Κατοχή: «Πρώτα να φάμε εμείς»	Απόκρυψη/διατήρηση τροφίμων πριν τις επιτάξεις	Καθημερινή αντίσταση και διαπραγμάτευση	Μετατρέπεται σε ρητή πολιτική στάση (1941-1944)

Πηγή: Seferiades (1999) επεξεργασία/σύνθεση συγγραφέα.

Παράλληλα, η πρόσβαση στην πίστωση και το χρέος συνόδευαν τη ζωή του αγροτικού νοικοκυριού. Πριν από την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας (1929), οι μικροϊδιοκτήτες

στηρίζονταν στις πιστώσεις εμπόρων, τοκογλύφων και, σε μικρότερο βαθμό, συνεταιρισμών, με αντάλλαγμα μελλοντικές σοδειές ή υποθήκευση γης (Petmezas, 2002). Η δομή αυτή παρήγαγε ένα χρόνιο καθεστώς υπερχρέωσης, το οποίο επιβάρυνε ιδιαίτερα τα φτωχότερα στρώματα και περιόριζε την ικανότητά τους να επενδύουν σε βελτιώσεις της παραγωγής (Petmezas, 2002). Το χρέος δεν ήταν μόνο οικονομικός δείκτης, αλλά και μορφή κοινωνικής εξάρτησης από εμπόρους, τοπικούς παράγοντες και τράπεζες. Στην Κατοχή, η κληρονομημένη αυτή εξάρτηση θα επηρεάσει ποιοι θα έχουν πρόσβαση στη μαύρη αγορά και ποιοι θα βρεθούν εγκλωβισμένοι χωρίς αποθέματα.

Ο Μαζάουερ, εξετάζοντας τις τοπικές διαφοροποιήσεις στον αντίκτυπο της Κατοχής, παρατηρεί πως οι υφιστάμενες κοινωνικές ανισότητες λειτουργούσαν ως «πολλαπλασιαστές» της επισιτιστικής κρίσης (Mazower, 1993). Έτσι, οι προπολεμικές δομές γαιοκτησίας και οι αγροτικές ιεραρχίες της Θεσσαλίας δεν αποτελούν απλώς ιστορικό υπόβαθρο αλλά εξηγούν σε μεγάλο βαθμό ποιοι είχαν τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν τροφή, να τη διαπραγματευτούν ή να την αποκρύψουν στη διάρκεια της Κατοχής.

Έτσι, στο κατώφλι της Κατοχής, τα αγροτικά νοικοκυριά της Θεσσαλίας διέθεταν ήδη μια «εργαλειοθήκη» επιβίωσης, η οποία περιλάμβανε αποθήκευση τροφίμων, δίκτυα πίστης, εποχιακή εργασία και μικρές μετακινήσεις. Όπως δείχνουν οι μελέτες για την Κατοχή σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, οι προϋπάρχουσες κοινωνικές και οικονομικές δομές επηρέασαν καθοριστικά τις πιθανότητες επιβίωσης (Hionidou, 2006). Στη Θεσσαλία, η δυνατότητα των νοικοκυριών να προσαρμόσουν και να επανανοηματοδοτήσουν αυτές τις στρατηγικές υπό την πίεση των επιτάξεων και της μαύρης αγοράς θα αποτελέσει κρίσιμο παράγοντα στο αν θα καταφέρουν να εξασφαλίσουν τροφή για την οικογένεια ή θα βρεθούν στην πλευρά όσων «πεινούν περισσότερο» (Mazower, 1993).

1.3 Τοπικές ελίτ, μεσάζοντες και έλεγχος της τροφής

Πριν από την Κατοχή, η κυκλοφορία των προϊόντων στη Θεσσαλία δεν ρυθμιζόταν μόνο από τους καλλιεργητές και το κράτος, αλλά και από ένα πυκνό πλέγμα τοπικών ελίτ. Εμπόρων, μεγαλογαιοκτημόνων, μυλωνάδων, αποθηκάρων, συμβολαιογράφων

και κοινοτικών αρχόντων. Στην προπολεμική Θεσσαλία, οι ίδιοι παράγοντες που πρωταγωνίστησαν στο αγροτικό ζήτημα (1905-1910) ως πολιτικοί συνομιλητές του κράτους λειτουργούσαν συχνά και ως βασικοί διαμεσολαβητές ανάμεσα στους αγρότες και την αγορά (Aroni-Tsichli, 2005). Μέσα από τον έλεγχο της πρόσβασης σε πληροφορίες, αποθήκες και δίκτυα μεταφοράς μπορούσαν να επηρεάζουν τις τιμές, τις ροές προϊόντων και την καθημερινή κατανάλωση των χαμηλότερων στρωμάτων.

Οι τοπικοί έμποροι και μεσάζοντες δεν αγόραζαν μόνο σιτηρά, βαμβάκι ή λάδι αλλά παρείχαν πίστωση, ρύθμιζαν χρέη και μεσολαβούσαν για φορολογικές ή διοικητικές διευκολύνσεις. Η βιβλιογραφία για το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα έχει αναδείξει την παρουσία του «εμπόρου-τοκογλύφου» ως κεντρικού προσώπου στην αγροτική κοινωνία του μεσοπολέμου, που συνδύαζε εμπορικές και χρηματοπιστωτικές λειτουργίες (Seferiades, 1999). Στην πράξη, αυτό σήμαινε ότι η δυνατότητα ενός νοικοκυριού να κρατήσει μέρος της σοδειάς για ίδια κατανάλωση ή να τη διαθέσει στην αγορά εξαρτιόταν συχνά από τις απαιτήσεις του μεσάζοντα, ο οποίος είχε ήδη «δεσμεύσει» μέρος της παραγωγής μέσω δανείων ή προκαταβολών σε είδος.

Παρά τις προσπάθειες ανάπτυξης αγροτικών συνεταιρισμών, η πολιτική και κοινωνική ισχύς των τοπικών παραγόντων παρέμενε ισχυρή. Σε πολλές περιπτώσεις, οι ίδιοι άνθρωποι που κυριαρχούσαν στους δήμους, στις κοινότητες ή στους εκκλησιαστικούς θεσμούς κατείχαν θέσεις και στους συνεταιρισμούς, διατηρώντας έτσι τον έλεγχο των αποθηκών, των σιταποθηκών και των επαφών με τις κρατικές υπηρεσίες (Aroni-Tsichli, 2005). Η τυπική συλλογική οργάνωση μπορούσε έτσι να καλύπτει μια ουσιαστικά ολιγοπωλιακή διαχείριση της τροφής, όπου λίγοι άνθρωποι αποφάσιζαν για τον χρόνο, τον όγκο και τον προσανατολισμό των πωλήσεων.

Σε εθνικό επίπεδο, η κατάρρευση των κανονικών αγορών στην Κατοχή οδήγησε στην ανάδυση μιας μαύρης αγοράς, στην οποία κυρίαρχο ρόλο είχαν όσοι διέθεταν αποθέματα, επαφές με τις κατοχικές αρχές και πρόσβαση σε μεταφορικά μέσα (Hionidou, 2004). Οι τοπικές ελίτ της προπολεμικής Θεσσαλίας πληρούσαν σε μεγάλο βαθμό αυτά τα κριτήρια, δηλαδή είχαν ήδη αναπτύξει δίκτυα εμπιστοσύνης με παραγωγούς και μεταφορείς, γνώριζαν τις πραγματικές ποσότητες που παρήγαγε κάθε περιοχή και διέθεταν την εμπειρία να «μεταφράζουν» τη σπάνη σε κέρδος. Έτσι, οι προϋπάρχουσες σχέσεις τους με τους αγρότες μετατράπηκαν εύκολα σε σχέσεις εκβιασμού ή επιλεκτικής προστασίας κατά τα χρόνια της πείνας.

Εξάλλου, σε πολλές περιοχές της κατεχόμενης Ελλάδας, κομβικό ρόλο στην εκμετάλλευση της επισιτιστικής κρίσης είχαν τοπικοί επιχειρηματίες, έμποροι και αξιωματούχοι που συνεργάστηκαν με τις κατοχικές αρχές στη διαχείριση προμηθειών και μεταφορών (Mazower, 1993). Στη θεσσαλική υπαίθρο, η ίδια κατηγορία ανθρώπων μπορούσε να αποφασίσει αν η παραγωγή θα διοχετευθεί σε επίσημα κανάλια, σε παράνομη διακίνηση ή θα αποκρυφτεί εν μέρει ως «εφεδρικό απόθεμα». Η καθημερινή ζωή των αγροτικών οικογενειών εξαρτιόταν επομένως όχι μόνο από τη δική τους παραγωγική ικανότητα, αλλά και από το αν είχαν πρόσβαση μέσω συγγένειας, πολιτικής ταύτισης ή προσωπικής εξάρτησης, σε κάποιον από αυτούς τους μεσάζοντες.

Μελετώντας κανείς προσεκτικά τους μηχανισμούς της πείνας, διαπιστώνει ότι η ανισότητα στην πρόσβαση σε αγορές και σε δίκτυα ανταλλαγής ήταν καθοριστική για την έκβαση της επιβίωσης κατά την Κατοχή (Hionidou, 2006). Στη Θεσσαλία, λοιπόν οι προπολεμικές δομές ελέγχου της τροφής από τοπικές ελίτ μέσω αποθηκών, πιστώσεων και εμπορικών διαύλων, προδιέγραψαν ποιοι θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν τη μαύρη αγορά προς όφελός τους και ποιοι θα εγκλωβίζονταν σε έναν φαύλο κύκλο χρέους, υποσιτισμού και εξάρτησης. Η ίδια ακριβώς δομή που άλλοτε ρύθμιζε τις τιμές και τις αγοραπωλησίες σε συνθήκες ειρήνης μετατράπηκε, στα χρόνια 1941-1944, σε μηχανισμό διανομής της ίδιας της δυνατότητας για επιβίωση.

1.4 Συνεταιρισμοί, υποδομές και κρατική παρουσία

Η ανάπτυξη του συνεταιριστικού κινήματος στις αρχές του 20ού αιώνα άλλαξε το τοπίο της ελληνικής υπαίθρου και της Θεσσαλίας ειδικότερα. Ο νόμος του 1914 για τους συνεταιρισμούς και η σταδιακή επέκταση των αγροτικών συνεταιρισμών στόχευαν στην αντιμετώπιση της τοκογλυφίας, στη βελτίωση της πρόσβασης στο πιστωτικό σύστημα και στην οργάνωση της εμπορίας αγροτικών προϊόντων σε συλλογική βάση (Patronis & Mavreas, 2004). Στην πράξη, οι συνεταιρισμοί λειτούργησαν τόσο ως εργαλεία οικονομικής στήριξης των μικροϊδιοκτητών, όσο και ως μηχανισμός ενσωμάτωσης της υπαίθρου σε ένα πιο ιεραρχημένο σύστημα κρατικού ελέγχου (Patronis & Mavreas, 2004). Η διπλή αυτή φύση θα αποδειχθεί κομβική στη διαχείριση των τροφίμων κατά την Κατοχή.

Ειδικά στη Θεσσαλία, όπου η παραγωγή σιτηρών και βαμβακιού είχε ήδη

προσανατολιστεί προς την αγορά, οι συνεταιρισμοί λειτούργησαν ως βασικοί μεσολαβητές ανάμεσα στον μικροκαλλιεργητή και τις μεγάλες εμπορικές ή τραπεζικές δομές (Lekka et al., 2021). Συνεταιριστικές αποθήκες σιτηρών, συλλογικές αγορές σπόρων και λιπασμάτων, αλλά και η ομαδική διαπραγμάτευση τιμών για τη διάθεση της παραγωγής, ενίσχυναν τη διαπραγματευτική θέση των αγροτών απέναντι στους εμπόρους (Lekka et al., 2021). Ωστόσο, η πρακτική λειτουργία των συνεταιρισμών εξαρτήθηκε συχνά από τις τοπικές ελίτ, οι οποίες κατείχαν τις θέσεις διοίκησης και διαπραγμάτευσης.

Ταυτόχρονα, η βελτίωση των υποδομών ενίσχυσε την ένταξη της Θεσσαλίας σε ένα εθνικό σύστημα διακίνησης τροφίμων. Η σύνδεση της θεσσαλικής πεδιάδας με τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη μέσω σιδηροδρομικών γραμμών, αλλά και η σταδιακή διάνοιξη οδικού δικτύου (από τα τέλη του 19ου αιώνα έως και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού), διευκόλυνε την ταχεία μετακίνηση σιτηρών και άλλων προϊόντων, καθιστώντας τη Θεσσαλία πραγματικό «υπόστρωμα» εθνικής επισιτιστικής πολιτικής (Papakonstantinou, 2011). Οι συνεταιριστικές αποθήκες και οι σιδηροδρομικοί σταθμοί έγιναν, ήδη από τον Μεσοπόλεμο (1920-1939), κόμβοι συλλογής και αποστολής τροφίμων. Αυτές οι ίδιες υποδομές θα αξιοποιηθούν από τις κατοχικές αρχές για μαζικές κατασχέσεις κατά την περίοδο 1941-1944.

Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, ιδρυμένη το 1929, η οποία ανέλαβε τη χρηματοδότηση και την εποπτεία των συνεταιρισμών, μετατρέποντάς τους βαθμιαία σε προεκτάσεις της κρατικής αγροτικής πολιτικής (Brégianni, 2011). Η Τράπεζα δεν περιοριζόταν στην παροχή πιστώσεων· μέσω των ελεγκτικών μηχανισμών της παρενέβαινε στη λειτουργία συνεταιρισμών, καθορίζοντας συχνά τις καλλιεργητικές επιλογές και τις ποσότητες που θα διακινούνταν μέσω των επίσημων καναλιών (Brégianni, 2011). Η σύμπλεξη συνεταιρισμών, Αγροτικής Τράπεζας και Υπουργείου Γεωργίας συγκρότησε ένα πυκνό πλέγμα ελέγχου της παραγωγής και της κυκλοφορίας τροφίμων στην ύπαιθρο.

Κατά τη δικτατορία Μεταξά (1936-1941), ο κρατικός έλεγχος πάνω στους συνεταιρισμούς ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο. Η κυβέρνηση αντιμετώπιζε τους συνεταιρισμούς ως εργαλεία οργάνωσης της υπαίθρου και διασφάλισης της επισιτιστικής αυτάρκειας, ταυτόχρονα όμως περιόρισε την αυτονομία τους, τοποθετώντας «ημετέρους» σε διοικητικές θέσεις και συνδέοντας στενά τον συνεταιριστικό θεσμό με τον μηχανισμό του καθεστώτος (Panagiotopoulos &

Carmona-Zabala, 2019). Η νέα αυτή φάση ενίσχυσε τη γραφειοκρατικοποίηση και την εξάρτηση των τοπικών οργανώσεων από την κεντρική εξουσία (Panagiotopoulos & Carmona-Zabala, 2019). Λίγο πριν την έναρξη της Κατοχής, το δίκτυο συνεταιρισμών και κρατικών υπηρεσιών αποτελούσε ήδη ένα καλο-χαρτογραφημένο σύστημα ελέγχου της αγροτικής παραγωγής.

Η διεθνής βιβλιογραφία για την Κατοχή στην Ελλάδα έχει καταδείξει ότι οι κατοχικές αρχές αξιοποίησαν παντού τις προϋπάρχουσες κρατικές και ημικρατικές δομές επισιτισμού για να οργανώσουν κατασχέσεις και επιτάξεις (Mazower, 1993). Στη Θεσσαλία, το συνεταιριστικό και τραπεζικό δίκτυο, σε συνδυασμό με το σιδηροδρομικό και οδικό σύστημα, προσέφερε έναν έτοιμο μηχανισμό καταγραφής, συγκέντρωσης και μεταφοράς σιτηρών προς τα μεγάλα αστικά κέντρα ή προς τις κατοχικές δυνάμεις (Hionίδου, 2006). Οι αποθήκες που είχαν σχεδιαστεί για να προστατεύουν τους παραγωγούς από τις διακυμάνσεις της αγοράς μετατράπηκαν σε σημεία ελέγχου και αφαίρεσης της παραγωγής τους.

Έτσι, οι συνεταιρισμοί και οι υποδομές της προπολεμικής περιόδου αποτελούν ένα κρίσιμο υπόβαθρο για την κατανόηση της θεσσαλικής εμπειρίας στην Κατοχή. Από τη μια πλευρά, διευκόλυναν τον κεντρικό έλεγχο των τροφίμων, καθιστώντας πιο αποτελεσματικές τις επιτάξεις. Από την άλλη, παρείχαν σε ορισμένες κοινότητες και συνεταιριστικούς ηγέτες τα μέσα -πληροφορίες, αποθηκευτικούς χώρους, δίκτυα- για να κρύψουν ή να εκτρέψουν τρόφιμα προς τις τοπικές ανάγκες, ή ακόμη και να στηρίξουν τις αντιστασιακές οργανώσεις. Η διττή αυτή χρήση του ίδιου θεσμικού πλαισίου είναι κεντρική για να δούμε πώς οι δομές «ανάπτυξης» του Μεσοπολέμου μετατράπηκαν σε πεδίο έντασης, πείνας αλλά και αντίστασης κατά την περίοδο της Κατοχής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο Προπολεμικές κρίσεις και μνήμες έλλειψης

2.1 Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του 1930

Στο κατώφλι της Κατοχής, η θεσσαλική ύπαιθρος κουβαλούσε ήδη τη μνήμη προπολεμικών κρίσεων και «κακών χρόνων», ιδιαίτερα της οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του 1930 που συμπίεσε εισοδήματα, όξυνε τα χρέη και ενίσχυσε την ανασφάλεια των αγροτικών νοικοκυριών. Παρότι η Θεσσαλία δεν ήταν

σταφιδοπαραγωγική περιφέρεια, οι διακυμάνσεις στις τιμές σιτηρών και βαμβακιού, μαζί με περιοδικές κακοσοδιές, δημιούργησαν εμπειρίες μερικής στέρξης και δυσπιστίας απέναντι σε κράτος και αγορές. Αυτές οι εμπειρίες δεν «προετοίμασαν» γραμμικά την κοινωνία για την πείνα της περιόδου 1941-1944, αλλά διαμόρφωσαν μία σειρά καλών πρακτικών (αποθήκευση, περιορισμός κατανάλωσης, στήριξη σε συγγενικά δίκτυα) και μια οξυμένη αίσθηση κινδύνου που επηρέασε τον τρόπο με τον οποίο οι κοινότητες αντιλήφθηκαν και αντιμετώπισαν τις ελλείψεις της Κατοχής.

Οι κρίσεις της αγροτικής οικονομίας στον Μεσοπόλεμο, και ιδιαίτερα η κρίση που συνδέεται με το κραχ του 1929, άφησαν βαθιές χαρακιές στη μνήμη των αγροτικών κοινωνιών. Η πτώση των τιμών των εξαγωγίμων αγροτικών προϊόντων όπως σταφίδα, καπνού, αλλά και σιταριού, συμπίεσε δραστικά τα εισοδήματα των αγροτών, ιδίως σε περιοχές που είχαν ενταχθεί στενά στις διεθνείς αγορές (Petmezas, 2000). Η κρίση αυτή οδήγησε σε αδυναμία αποπληρωμής χρεών, κατασχέσεις και εντεινόμενη ανασφάλεια στις αγροτικές κοινότητες (Petmezas, 2000). Όπως ήδη έχει αναφερθεί, παρότι η Θεσσαλία δεν ήταν κλασική «σταφιδοπαραγωγός» περιφέρεια, συμμετείχε στην ευρύτερη κρίση μέσω των διακυμάνσεων στις τιμές των σιτηρών και του βαμβακιού.

Η ειδικότερη ελληνική αγροτική κρίση του Μεσοπολέμου, όπως έχει αναλυθεί, δεν περιορίστηκε σε οικονομικούς δείκτες, αλλά μεταφράστηκε σε υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου και έντονο αίσθημα αδικίας στις αγροτικές κοινωνίες (Ploumidis, 2014). Οι «νοικοκυραίοι» μικροϊδιοκτήτες βρέθηκαν αντιμέτωποι με το φάσμα της απώλειας της γης, ενώ οι ακτήμονες και οι νεοαποκατασταθέντες πρόσφυγες βίωσαν συνθήκες επισφάλειας που συχνά ανακαλούνται στις μεταγενέστερες μνήμες ως «χρόνια της φτώχειας» (Ploumidis, 2014). Η εμπειρία αυτή οξύνθηκε από την αίσθηση ότι το κράτος και οι ειδικοί της αγροτικής πολιτικής δεν κατάφεραν να προστατεύσουν τους μικροκαλλιεργητές, ακόμη και όταν προωθούσαν μέτρα όπως η αγροτική μεταρρύθμιση ή η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας (Petmezas, 2002). Στο επίπεδο της μνήμης, η κρίση του Μεσοπολέμου εγκαθίδρυσε ένα πλαίσιο δυσπιστίας απέναντι σε κράτος και αγορές.

Στη Θεσσαλία, οι διακυμάνσεις των τιμών των σιτηρών και του βαμβακιού, σε συνδυασμό με τις περιοδικές κακοσοδιές, δημιούργησαν συνθήκες τοπικών κρίσεων τροφής, έστω κι αν δεν έλαβαν τον χαρακτήρα γενικευμένου λιμού. Η στατιστική τεκμηρίωση δείχνει ότι, σε μακροπρόθεσμη κλίμακα, η παραγωγή δημητριακών στην

περιοχή περίπου διπλασιάστηκε μεταξύ 1911 και 1940, όμως με έντονες ετήσιες μεταβολές (π.χ. ιδιαίτερα χαμηλές αποδόσεις το 1923-1924) που επηρέαζαν άμεσα τα εισοδήματα των νοικοκυριών (Lekka et al., 2021). Παράλληλα, σε εθνικό επίπεδο, έως το 1940 η εγχώρια παραγωγή δημητριακών μπορούσε να καλύψει περίπου το 74% της κατανάλωσης, στοιχείο που φωτίζει το βάρος της αγροτικής παραγωγής (Lekka et al., 2021). Οι αγρότες εξιστορούν, σε μεταγενέστερες προφορικές μαρτυρίες και εθνογραφικές έρευνες, μνημονεύουν τις «κακές χρονιές» όπου η σοδειά δεν επαρκούσε και η διατροφή περιοριζόταν σε λίγα βασικά είδη (Knight, 2015). Αυτές οι εμπειρίες μερικής στέρησης δεν ταυτίζονται με την Κατοχική πείνα, αλλά αποτέλεσαν σημαντικό σημείο αναφοράς όταν αργότερα περιγράφονται οι ακραίες ελλείψεις της δεκαετίας του 1940.

Η προπολεμική μνήμη της έλλειψης δεν αφορά μόνο οικονομικές κρίσεις αλλά και περιβαλλοντικά ή πολιτικά γεγονότα, όπως τοπικές πλημμύρες, ξηρασίες ή προβλήματα στον εφοδιασμό κατά την περίοδο του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου. Οι αγροτικές κοινότητες της Θεσσαλίας έχουν βιώσει τον 20ό αιώνα επαναλαμβανόμενα φαινόμενα διακοπής της «κανονικότητας» της τροφής, τα οποία αποτυπώνονται σε τοπικές αφηγήσεις και οικογενειακές ιστορίες ως διακριτά επεισόδια «στερήσεων» (Petmezas, 2002). Αυτές οι παλαιότερες κρίσεις λειτουργούν ως ιστορικό υπόβαθρο που επιτρέπει στους ανθρώπους να εντάξουν την Κατοχική πείνα σε μια μακρύτερη χρονοσειρά δοκιμασιών, αν και αναγνωρίζεται σχεδόν ομόφωνα ότι η ένταση του 1941-1944 ήταν άνευ προηγουμένου. Η αντιπαραβολή «τότε είχαμε λίγο ψωμί, στην Κατοχή δεν είχαμε τίποτα» εμφανίζεται συχνά στις μαρτυρίες (Hionidou, 2006).

Η έννοια της «πολιτισμικής εγγύτητας» μεταξύ ιστορικών κρίσεων, όπως την ανέδειξε η έρευνα στα Τρίκαλα, δείχνει πώς οι σημερινές γενιές ανακαλούν την Κατοχή για να κατανοήσουν νεότερες οικονομικές κρίσεις (Knight, 2012). Αντιστρέφοντας τη ματιά, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι και οι άνθρωποι της δεκαετίας του 1940 προσέλαβαν την Κατοχική πείνα μέσα από φίλτρα που είχαν ήδη διαμορφωθεί από τις προπολεμικές κρίσεις και τις μνήμες έλλειψης. Η εμπειρία της «έλλειψης» δεν ήταν κενή εννοιών, συνδεόταν με πρακτικές όπως η αποθήκευση, η μείωση της κατανάλωσης, η ενδοοικογενειακή αλληλεγγύη και η προσφυγή σε δίκτυα συγγενών (Knight, 2015). Όταν, στην περίοδο της Κατοχής, οι αγορές απορρυθμίστηκαν και επιβλήθηκαν επιτάξεις, οι κοινότητες προσέτρεξαν σε αυτές τις ήδη γνωστές πρακτικές, αν και η κλίμακα της κρίσης τις έθεσε στα όριά τους.

Η ιστοριογραφία της Κατοχής έχει υπογραμμίσει ότι η θνησιμότητα από πείνα δεν ήταν ομοιόμορφη και εξαρτήθηκε από κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες που προϋπήρχαν του πολέμου (Hionίδου, 2006). Τα νοικοκυριά που εισήλθαν στην Κατοχή με υψηλά χρέη, περιορισμένη γη ή αδύναμα δίκτυα υποστήριξης ήταν γενικά πιο ευάλωτα στην πείνα. Αντιθέτως, εκείνα που διέθεταν κάποια αποθεματικά, πρόσβαση σε γη ή αξιοποιήσιμες εμπειρίες προηγούμενων κρίσεων είχαν περισσότερες πιθανότητες να επιβιώσουν (Hionίδου, 2006). Στη Θεσσαλία, η μνήμη των κρίσεων του Μεσοπολέμου επέδρασε στη γρήγορη αναγνώριση των κινδύνων που εγκυμονούσε η Κατοχή. Πολλοί αγρότες έσπευσαν να «τραβήξουν» προϊόντα από την αγορά, να ενισχύσουν τα οικιακά αποθέματα ή να περιορίσουν εξ αρχής τις πωλήσεις τους σε επίσημα κανάλια. Ωστόσο, η στρατιωτική βία και ο συστηματικός χαρακτήρας των κατασχέσεων συχνά ακύρωσαν αυτές τις προσπάθειες.

Φαίνεται λοιπόν πως οι προπολεμικές κρίσεις και οι μνήμες έλλειψης δεν «προετοίμασαν» γραμμικά τις κοινότητες για την Κατοχική πείνα, αλλά τις εφοδίασαν με τρόπους κατανόησης και πρακτικές αντιμετώπισης. Η θεσσαλική ύπαιθρος εισήλθε στην περίοδο 1941-1944 έχοντας ήδη μάθει να ζει με τη διαρκή πιθανότητα επισιτιστικής ανασφάλειας, κάτι που ενίσχυσε τόσο τη ροπή προς την αλληλεγγύη όσο και τις καχυποψίες απέναντι σε κράτος, εμπόρους και «ξένες» αρχές (Mazower, 1993). Η μελέτη αυτών των προπολεμικών εμπειριών επιτρέπει να δούμε την Κατοχή όχι ως απόλυτη τομή, αλλά ως ακραία στιγμή σε μια μακρύτερη ιστορία ανασφάλειας και επιβίωσης στη θεσσαλική ύπαιθρο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο Πόλεμος, Κατοχική Οικονομία και Επισιτιστική Κρίση στη Θεσσαλία

3.1 Ο επισιτισμός στη Θεσσαλία κατά την Κατοχή (1941-1944)

Σε πολλές προφορικές μαρτυρίες ηλικιωμένων που κατέγραψαν κατά διαστήματα διάφορα προγράμματα προφορικής ιστορίας, η δεκαετία του 1940 συγκρατείται πρωτίστως ως εποχή πείνας, ανασφάλειας και συνεχούς μέριμνας για την εξασφάλιση ψωμιού και λαδιού. Η ψηφιακή συλλογή «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», με 93 συνεντεύξεις ανθρώπων που έζησαν την Κατοχή, καταδεικνύει ότι η αναζήτηση τροφής, η έλλειψη ψωμιού και η ανάγκη «να ζήσει η οικογένεια μία ακόμη μέρα»

επανέρχεται ως βασικό μοτίβο των βιογραφικών αφηγήσεων (Palikidis 2020). Οι θεσσαλικές εμπειρίες εντάσσονται σε αυτό το πανελλήνιο πλαίσιο. Αγροτικές κοινότητες με παραγωγή σιτηρών και πόλεις όπως ο Βόλος ή η Λάρισα αλληλεπιδρούν μέσα από έναν έντονο, συχνά άνισο, κύκλο μετακίνησης τροφίμων από την ύπαιθρο προς τα αστικά κέντρα (1941-1944).

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Βόλου, όπως παρουσιάζεται σε σχολικό ιστολόγιο που αξιοποιεί τοπικό υλικό και μνήμες για την πόλη στην Κατοχή. Η κατάληψη του Βόλου την άνοιξη του 1941 συνοδεύεται, σύμφωνα με την αφήγηση, από «*πείνα, συσσίτια, μαύρη αγορά και λογοκρισία*», με την καθημερινή ζωή να οργανώνεται γύρω από τα δελτία, τα συσσίτια και τις προσπάθειες των οικογενειών να βρουν ελάχιστα τρόφιμα για τα παιδιά τους (Siakavara 2015). Η μνήμη των κατοίκων συνδέει στενά την παρουσία των γερμανικών στρατευμάτων με την διακοπή των εμπορικών ροών, την αποδιοργάνωση της αγοράς και την εξάρτηση από την αγροτική ενδοχώρα της Θεσσαλίας.

Σε επίπεδο κεντρικού κράτους, αρχεία του Υπουργείου Εσωτερικών για την περίοδο της Κατοχής περιλαμβάνουν σημαντικό υλικό σχετικό με το επισιτιστικό ζήτημα. Αναφορές για τις ελλείψεις τροφίμων, τις δυσκολίες μεταφοράς σιτηρών και τις σχέσεις των κατοχικών αρχών με τις ελληνικές διοικητικές υπηρεσίες. Μελετώντας κανείς αυτές τις πηγές εύλογα διαπιστώνει ότι η Θεσσαλία, ως βασική αγροτική περιφέρεια, θεωρούνταν κρίσιμη για την τροφοδοσία τόσο του στρατού κατοχής όσο και των μεγάλων αστικών κέντρων που αυτό σημαίνει ότι μέρος της παραγωγής της δεσμευόταν κεντρικά, με άμεσες επιπτώσεις στη διαθεσιμότητα τροφίμων για τον τοπικό πληθυσμό. (Η παρούσα έρευνα δεν προχώρησε σε αναζήτηση τεκμηρίων από γερμανικές αναφορές.)

Η ύπαρξη πλούσιου αρχειακού και προφορικού υλικού γύρω από τη Μαγνησία και τον Βόλο, που έχει συγκεντρώσει το Αρχείο Οπτικοακουστικών Μαρτυριών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, επιτρέπει να δούμε την κατοχική εμπειρία μέσα από τα μάτια των απλών κατοίκων της περιοχής. Οι πάνω από χίλιες συνεντεύξεις καλύπτουν, μεταξύ άλλων, τη δεκαετία του 1940 και την καθημερινή ζωή σε πόλη και ύπαιθρο, με μαρτυρίες για τις ουρές στα σημεία διανομής τροφίμων, την ανασφάλεια γύρω από τη συγκομιδή και τον φόβο των επιτάξεων (University of Thessaly) Αν και οι μαρτυρίες αφορούν ένα ευρύτερο φάσμα θεμάτων, η πείνα και ο επισιτισμός εμφανίζονται επανειλημμένα ως κεντρική εμπειρία της Κατοχής.

Ενδεικτικά, σε προφορική μαρτυρία μιας γυναίκας που γεννήθηκε το 1935 στην Καστανιά Καλαμπάκας, η παιδική μνήμη του πολέμου είναι συνυφασμένη με την αναζήτηση λίγου αλευριού και αλατιού, όταν η οικογένεια εγκαταλείπει το χωριό για να γλιτώσει από μια γερμανική επιχείρηση. Η αφηγήτρια θυμάται την πορεία προς το βουνό με τα ζώα φορτωμένα με τα ελάχιστα τρόφιμα που υπήρχαν, τις μέρες στο δάσος όπου η νονά της μαγείρευε απλές τροφές για να κρατηθούν ζωντανοί, και την επιστροφή σε ένα χωριό καμένο, με κατεστραμμένες αποθήκες και σπίτια (Kalambaka Library). Η μαρτυρία αυτή φωτίζει με έντονο τρόπο τη σύνδεση μεταξύ βίας, εκτόπισης και επισιτιστικής ανασφάλειας σε μια ορεινή κοινότητα της Δυτικής Θεσσαλίας.

Από την πλευρά των πόλεων, αρχειακό υλικό του Δήμου Βόλου, που αξιοποιεί πρόσφατη μελέτη, αναδεικνύει τον ρόλο της μαύρης αγοράς και των μεσαζόντων στη διαμόρφωση του επισιτιστικού χάρτη. Ο κατοχικός δήμαρχος περιγράφει τη συνύπαρξη στην πόλη αντιστασιακών οργανώσεων, ένοπλων συνεργατών όπως οι ΕΑΣΑΔ και παράνομων δικτύων διακίνησης τροφίμων, σε ένα πλαίσιο όπου η πρόσβαση σε σιτηρά και λάδι ήταν ταυτόχρονα ζήτημα επιβίωσης και πεδίο πολιτικής σύγκρουσης (Manousakis 2019). Η τοπική αυτοδιοίκηση βρισκόταν συχνά ανάμεσα στις απαιτήσεις των κατοχικών αρχών και στις πιέσεις του πληθυσμού, με αποτέλεσμα αντιφατικές πολιτικές και έντονες κοινωνικές εντάσεις.

Ημερολόγια, όπως τα *Χρόνια Κατοχής 1941-1944* του Χρήστου Π. Χρηστίδη, αν και δεν αναφέρονται αποκλειστικά στη Θεσσαλία, μεταφέρουν το κλίμα μιας Ελλάδας όπου οι κάτοικοι διαρκώς αναζητούν ψωμί, σιτηρά και λάδι, στηριζόμενοι σε συγγενείς ή γνωστούς στην ύπαιθρο (Christidis 1971). Οι συχνές αναφορές σε «ταξίδια για τρόφιμα» προς χωριά της κεντρικής Ελλάδας επιβεβαιώνουν τη γενικότερη εικόνα που προκύπτει από τις θεσσαλικές μαρτυρίες. Ο κάμπος λειτούργησε ως πηγή ζωής για αστικούς πληθυσμούς, την ίδια στιγμή που οι ίδιοι οι αγρότες βίωναν επιτάξεις και κατασχέσεις.

Από την αντίθετη πλευρά, το *Χρονικό 1941-1944. Το ημερολόγιο ενός Ελασίτη* είναι ένα στρατιωτικό και πολιτικό ημερολόγιο που καταγράφει μέρα τη μέρα τη ζωή ενός αντάρτη του ΕΛΑΣ σε περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας (Kremos 2001). Μέσα από την οπτική του μαχητή, η επιβίωση στα βουνά παρουσιάζεται ως συνάρτηση της βοήθειας των χωρικών, της δυνατότητας να βρεθούν τρόφιμα και της επιτυχίας των επιχειρήσεων εναντίον αποθηκών και μεταφορών του κατακτητή. Αν και το

ημερολόγιο εστιάζει κυρίως στην Ήπειρο, οι περιγραφές για τον αγώνα των ανταρτών να τραφούν αντιστοιχούν σε όσα γνωρίζουμε από άλλες πηγές για τα θεσσαλικά αντάρτικα τμήματα.

Η συλλογική έκδοση *Πόλεμος και Αντίσταση στη Θεσσαλία*, βασισμένη σε ιστορικά στοιχεία, δημοσιεύματα και μαρτυρίες, περιλαμβάνει κεφάλαια για την καθημερινότητα στον Κατοχικό Βόλο ως αποτέλεσμα του επισιτιστικού ζητήματος, των βομβαρδισμών και των εκτελέσεων (Christofis 2017). Οι αφηγήσεις που αξιοποιούνται αναδεικνύουν πώς οι κάτοικοι θυμούνται τον πόλεμο κυρίως μέσα από την πείνα και τα μέσα αντιμετώπισής της: συσσίτια, ανταλλαγές, μικροκαλλιέργειες σε αυλές και κήπους, αλλά και το βάρος των απωλειών όταν οι εκτελέσεις στερούσαν από οικογένειες τον βασικό τους προστάτη.

Επιπρόσθετα οι συλλογές τοπικού και αντιστασιακού τύπου της Θεσσαλίας από την πανθεσσαλική εφημερίδα *Κόκκινη Σημαία* του ΚΚΕ μέχρι τη *Λαϊκή Φωνή* και τον μαθητικό *Νεανικό Παλμό* της ΕΠΟΝ Λάρισας δείχνουν ότι το ζήτημα του ψωμιού και της «σωτηρίας της σοδειάς» ήταν μόνιμο σύνθημα και εργαλείο κινητοποίησης (SIMEA 2016). Ο επισιτισμός αναδεικνύεται έτσι, μέσα από εφημερίδες, ημερολόγια και προφορικές μαρτυρίες, όχι απλώς ως τεχνικό πρόβλημα ανεφοδιασμού, αλλά ως βασική αρένα όπου συγκρούονταν κατοχική διοίκηση, μαυραγορίτες, τοπική αυτοδιοίκηση και αντιστασιακό κίνημα.

3.1.1 Οργανωμένο αντάρτικο

Στο επίπεδο της συλλογικής μνήμης, η Θεσσαλία έχει ταυτιστεί με μια έντονη αντάρτικη παράδοση. Στο δίτομο έργο *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, βασισμένο σε υλικό της εποχής και σε τοπικές πληροφορίες, αφηγείται τους «επικούς αγώνες» του θεσσαλικού λαού με σύνθημα «Ελευθερία ή θάνατος», από την ιταλική κατοχή μέχρι τη γερμανική και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια (Arsenios ²1999).

Ο συλλογικός τόμος *Πόλεμος και Αντίσταση στη Θεσσαλία* εμπλουτίζει αυτή την εικόνα, συνδυάζοντας αρχειακό υλικό, δημοσιεύματα και προσωπικές μαρτυρίες. Κεφάλαια του βιβλίου εστιάζουν τόσο στην οικονομική και κοινωνική διάσταση του πολέμου όσο και στη δράση οργανωμένων αντάρτικων σωμάτων, στις εμπειρίες παιδιών και στις διώξεις των εβραϊκών κοινοτήτων του Βόλου, βάσει προφορικών

μαρτυριών επιζώντων (Christofis 2017). Σε αυτό το πλαίσιο, η αντίσταση δεν εμφανίζεται ως «υπόθεση μόνο των βουνών», αλλά ως φαινόμενο που διαπερνά χωριά, κωμοπόλεις και πόλεις ολόκληρης της Θεσσαλίας.

Σημαντική θέση στη θεσσαλική μνήμη κατέχει η μορφή του καπετάν Κόζιακα, δηλαδή του Θωμά Πάλλα, ο οποίος παρουσιάζεται σε βιογραφική μελέτη ως «ξεχασμένος ήρωας» της Εθνικής Αντίστασης. Το βιβλίο παρακολουθεί τη διαδρομή του Πάλλα από τη Φαρκαδόνα Τρικάλων, την ένταξή του στην αριστερά και στο ΚΚΕ, μέχρι την ανάδειξή του σε ένα από τα σημαντικότερα στελέχη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία, την Ήπειρο και την Ανατολική Μακεδονία (Michalakis 2006). Μέσα από αυτή τη βιογραφία φαίνεται πώς η οργανωμένη αντίσταση συνδέθηκε με συγκεκριμένα πρόσωπα που έγιναν σύμβολα για τις τοπικές κοινωνίες.

Σύμφωνα με τη σχετική βιογραφική και αρθρογραφική παράδοση, ο καπετάν Κόζιακας θεωρείται από τους πρώτους αντάρτες στη Θεσσαλία και έναν από τους οργανωτές της «ραχοκοκαλιάς» του ΕΑΜ στην ορεινή Πίνδο. Η είσοδός του στα ιταλοκρατούμενα Τρίκαλα τον Σεπτέμβριο του 1943, καθώς και η δράση του σε τρεις διαφορετικές περιοχές (Θεσσαλία, Ήπειρος, Ανατολική Μακεδονία) τον καθιστούν εμβληματική φιγούρα του οργανωμένου αντάρτικου (Michalakis 2006· Ethniki Antistasi-DSE). Η μεταγενέστερη σύλληψη, φυλάκιση και εκτέλεσή του στα χρόνια του Εμφυλίου τροφοδότησαν μια μνήμη «αδικαίωτου ηρωισμού» που διασώζεται σε τοπικές αφηγήσεις και δημοσιεύματα.

Η δράση του ΕΑΜ ως φορέα τοπικής εξουσίας αναδεικνύεται και στο κεφάλαιο του Γιάννη Σκαλιδάκη για τον θεσμό της λαϊκής αυτοδιοίκησης στην Αγιά και το Μεταξοχώρι Λάρισας, όπου οι λαϊκές επιτροπές αναλαμβάνουν διοικητικό ρόλο σε ζητήματα ασφάλειας, φορολογίας και διακίνησης τροφίμων (Christofis 2017). Μέσα από αυτή τη σκοπιά, το οργανωμένο αντάρτικο στην Θεσσαλία δεν περιορίζεται στις μάχες εναντίον των κατοχικών δυνάμεων, αλλά περιλαμβάνει και την οικοδόμηση δομών αυτοδιοίκησης που επιχειρούν να ανταποκριθούν στο επισιτιστικό και κοινωνικό πρόβλημα.

Το *Χρονικό 1941-1944*, αν και αναφέρεται κυρίως σε τμήματα του ΕΛΑΣ στην Ήπειρο, προσφέρει ένα πολύτιμο παράδειγμα το πώς βιώνει ο ίδιος ο αντάρτης την οργάνωση του ένοπλου αγώνα, τον συνδυασμό στρατιωτικών επιχειρήσεων και

πολιτικής δουλειάς, αλλά και την εξάρτηση από τη στήριξη των χωρικών (Kremos 2001).

Στο επίπεδο του έντυπου λόγου, μελέτες για τον αντιστασιακό τύπο της Θεσσαλίας καταγράφουν εφημερίδες όπως ο *Νεανικός Παλμός* (ΕΠΟΝ Λάρισας), η πανθεσσαλική *Κόκκινη Σημαία* του ΚΚΕ και η *Λαϊκή Φωνή* της νομαρχιακής επιτροπής, οι οποίες λειτουργούν ως φωνή του οργανωμένου αντάρτικου στον κάμπο και στα ορεινά (SIMEA 2016). Τα έντυπα αυτά καλούν σε προστασία της σοδειάς, καταγγέλλουν τους μαυραγορίτες, τιμούν νεκρούς αντάρτες και παρουσιάζουν την ΕΑΜική εξουσία ως δύναμη που εξασφαλίζει ψωμί και δικαιοσύνη, συνδέοντας άμεσα την ένοπλη ανυπακοή με το καθημερινό βίωμα της πείνας.

Από την άλλη μέσα από εργασίες για τους «μνημονικούς τόπους» της Κατοχής στη Λάρισα και τον Βόλο, αναδεικνύεται πώς συγκεκριμένοι χώροι, τόποι εκτέλεσης, αποθήκες τροφίμων, γεφύρια όπου έγιναν σαμποτάζ λειτουργούν ως σημεία αναφοράς για τη συλλογική μνήμη της Αντίστασης (Karytsa 2017). Στις τοπικές αφηγήσεις, το να κρύψει κανείς σιτηρά από τους Γερμανούς, να προσφέρει ψωμί σε μια ομάδα του ΕΛΑΣ ή να συμμετάσχει σε μια λαϊκή επιτροπή επισιτισμού θεωρείται εξίσου «αντίσταση» με μια ένοπλη ενέδρα. Οι αυτοβιογραφικές μαρτυρίες, οι βιογραφίες ανταρτών, τα δημοτικά αρχεία και ο τοπικός τύπος συνθέτουν έτσι μια εικόνα του οργανωμένου αντάρτικου στη Θεσσαλία ως πυκνό σύστημα κοινωνικών σχέσεων, όπου η επιβίωση, η τροφή και η πολιτική στράτευση είναι άρρηκτα συνδεδεμένες.

3.2 Κατασχέσεις και επιτάξεις αγροτικών προϊόντων από Ιταλούς και Γερμανούς

Η έναρξη της Κατοχής συνοδεύτηκε από μια συστηματική πολιτική κατασχέσεων και επιτάξεων τροφίμων σε όλη την Ελλάδα, με στόχο όχι μόνο τη σίτιση των στρατευμάτων, αλλά και την τροφοδότηση της πολεμικής οικονομίας των Δυνάμεων του Άξονα (Sterpis 2019). Η γερμανική και η ιταλική διοίκηση αξιοποίησαν το κατοχικό νόμισμα, τις «υποχρεωτικές αγορές» και τις απροκάλυπτες επιτάξεις για να αποσπούν μεγάλες ποσότητες σιτηρών, ελαίου και άλλων βασικών προϊόντων, συχνά με τιμές πολύ χαμηλότερες της αγοράς ή και χωρίς ουσιαστική αποζημίωση (Sterpis 2019). Οι κατακτητές δεν περιορίστηκαν στην κάλυψη των στρατιωτικών τους αναγκών αλλά προχώρησαν σε εξαγωγές τροφίμων προς τη Γερμανία και τη Βόρεια

Αφρική, μετατρέποντας την Ελλάδα σε «ζώνη άντλησης πόρων» (Mazower 1993). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι αγροτικές περιφέρειες όπως η Θεσσαλία βρέθηκαν στο επίκεντρο της πολιτικής επισιτιστικής εκμετάλλευσης.

Τα θεσμικά εργαλεία της επίσημης πολιτικής επισιτισμού που ήταν υποχρεωτική παράδοση της παραγωγής σε καθορισμένες τιμές, πίνακες ποσοτώσεων, καταγραφή αποθηκών, συνδυάστηκαν με άτυπες πρακτικές πίεσης και εκφοβισμού. Εξετάζοντας τις συμφωνίες του 1942-1943 ανάμεσα στους Συμμάχους, τον Ερυθρό Σταυρό και τις κατοχικές δυνάμεις, δείχνει ότι, παρά τη δέσμευση πως η εγχώρια παραγωγή θα έπρεπε να παραμένει για τους Έλληνες, οι Γερμανοί και οι Ιταλοί συνέχισαν να αποσπών σημαντικό τμήμα της παραγωγής (Sterpis 2019). Στην πράξη, τα «νόμιμα» παρακρατήματα συνδυάζονταν με έκτακτες επιτάξεις κατά τις θεριστικές περιόδους ή πριν από τις επιχειρήσεις εκκαθάρισης ανταρτών, οξύνοντας την ανασφάλεια των αγροτικών οικονομιών.

Στη θεσσαλική πεδιάδα, όπου κυριαρχούσαν τα σιτηρά και το βαμβάκι, οι επιτάξεις οργανώνονταν με βάση τον έλεγχο των αλωνιστηρίων, των αποθηκών και των συνεταιριστικών εγκαταστάσεων. Το γεγονός ότι μεγάλο μέρος της παραγωγής περνούσε ούτως ή άλλως από κεντρικά σημεία συγκέντρωσης έκανε ευκολότερη την παρέμβαση των κατοχικών αρχών (Lekka et al. 2021). Τοπικές μαρτυρίες και μεταγενέστερες αφηγήσεις περιγράφουν σκηνές όπου ιταλικά αποσπάσματα, συνοδευόμενα από χωροφύλακες, έμπαιναν σε χωριά, κατέγραφαν τα αποθέματα και φόρτωναν σιτηρά και ζώα σε καμιόνια, αφήνοντας «μόνο το σπόρο για του χρόνου» (Tsiolas). Σε ορεινές και ημιορεινές ζώνες, όπου η παραγωγή βασιζόταν περισσότερο στην κτηνοτροφία, ο στόχος των επιτάξεων ήταν κυρίως το ζωικό κεφάλαιο, καθώς και τα γαλακτοκομικά.

Μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο 1943, η γερμανική κατοχή στη Θεσσαλία χαρακτηρίστηκε από ακόμη σκληρότερη λογική στρατιωτικοποίησης των πόρων. Οι αντι-ανταρτικές επιχειρήσεις συνοδεύονταν από λεηλασίες χωριών, καύσεις σπιτιών και συστηματική αρπαγή τροφίμων και ζώων, όπως δείχνουν φωτογραφίες και τεκμήρια (Tsiolas).

Η προπολεμική κοινωνική δομή της Θεσσαλίας επηρέασε έντονα τον τρόπο με τον οποίο γινόταν η κατανομή του βάρους των επιτάξεων. Οι μεγαλοϊδιοκτήτες και οι εύποροι έμποροι διέθεταν αποθήκες, πρόσβαση σε διοικητικούς μηχανισμούς και

δυνατότητα διαπραγμάτευσης ή «συμβιβασμών» με τις κατοχικές αρχές, μεταφέροντας συχνά το βάρος στους καλλιεργητές ή στους ενοικιαστές γης (Lekka et al. 2021). Αντίθετα, τα μικρά αγροτικά νοικοκυριά, με περιορισμένα αποθέματα και στενή εξάρτηση από τη δική τους παραγωγή για την καθημερινή διατροφή, βίωσαν τις επιτάξεις ως άμεση απειλή επιβίωσης. Οι κοινωνικές ανισότητες επηρέασαν βαθιά το ποιος πεινούσε περισσότερο στην Κατοχή, εύρημα που μπορεί να μεταφερθεί αναλογικά και στη θεσσαλική περίπτωση (Hionidou 2006).

Μπροστά σε αυτή τη συστηματική αφαίμαξη, τα θεσσαλικά νοικοκυριά ανέπτυξαν πρακτικές απόκρυψης, «διπλο-λογισμού» και διάσωσης μέρους της παραγωγής. Παραγωγοί αρνούσαν να παραδώσουν ολόκληρη την ποσότητα ελαιολάδου και επεξεργάζονταν κρυφά μέρος της σοδειάς με πρόχειρα μέσα. Φαίνεται ότι και οι Θεσσαλοί αγρότες απέκρυπταν σιτηρά, πατάτες και όσπρια σε λάκκους, σε δάπεδα στάβλων ή σε απομονωμένες αποθήκες (Sterpis 2019). Η τοπική προφορική μνήμη μιλά για «*θαμμένα σακιά*» και για συμφωνίες σε επίπεδο χωριού, ώστε «*να μη δοθεί όλο το ψωμί στους Ιταλούς*» (Tsiolas). Αυτές οι πρακτικές, αν και μερικώς επιτυχημένες, αύξαναν τον κίνδυνο σκληρών αντιποίνων όταν ανακαλύπτονταν.

Σημαντικό μέρος των επιτάξεων συνδεόταν με την αναδιάταξη των επισιτιστικών ροών τουλάχιστον μέχρι το 1942. Μεγάλες ποσότητες σιτηρών και άλλων προϊόντων που προέρχονταν και από τη Θεσσαλία διοχετεύονταν σε αστικά κέντρα, ιδίως στην Αθήνα και τον Πειραιά, όπου ο λιμός είχε πάρει εκρηκτικές διαστάσεις (Mazower 1993). Ωστόσο, το τίμημα γι' αυτή την προσπάθεια «τροφοδότησης των πόλεων» πληρώθηκε εν μέρει από τα αγροτικά νοικοκυριά, τα οποία έχασαν μεγάλο μέρος των αποθεμάτων ασφαλείας τους. Η αντίφαση είναι εμφανής. Μια «σιτοβολωνική» περιφέρεια, που στατιστικά παρήγε πλεονάσματα, μπορούσε τοπικά να βιώνει σοβαρές ελλείψεις τροφίμων, ιδιαίτερα σε χρονιές κακής σοδειάς ή μετά από εκτεταμένες στρατιωτικές επιχειρήσεις.

Η εικόνα των επιτάξεων δεν ανασυντίθεται μόνο από τις αφηγήσεις και τις μεταγενέστερες μελέτες, αλλά και από τα ίδια τα αρχειακά τεκμήρια. Φωτογραφικά και κειμενικά ντοκουμέντα των Γενικών Αρχείων του Κράτους όπως η «Συλλογή Ντοκουμέντων από τη Γερμανική Κατοχή» που περιλαμβάνουν διαταγές επιτάξεων, κατοχικές προκηρύξεις και φωτογραφίες φόρτωσης τροφίμων, που επιβεβαιώνουν την κλίμακα και τον θεσμικό χαρακτήρα της διαδικασίας (ΓΑΚ GRGSA-MAG COL74).

Αν και πολλά από αυτά αναφέρονται σε πανελλαδικό επίπεδο, η λογική τους συμπίπτει με τα όσα γνωρίζουμε από τις θεσσαλικές έρευνες και μαρτυρίες.

Η εμπειρία των επιτάξεων στη Θεσσαλία συνδέεται με τον τρόπο που οι κοινότητες αντιλαμβάνονταν τη δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη αλλά και τη συνεργασία ή τη συνενοχή. Όταν τοπικοί αξιωματούχοι ή προύχοντες φαίνονταν να «προστατεύουν» τα δικά τους αποθέματα ή των συγγενών τους, ενώ χωρικοί έχαναν σχεδόν τα πάντα, δημιουργούνταν εντάσεις που θα εκραγούν αργότερα και στον Εμφύλιο (Mazower 1993). Αντίστροφα, υπάρχουν περιπτώσεις όπου η κοινότητα επέβαλλε συλλογικές πρακτικές κατανομής, προσπαθώντας να διασώσει έστω ένα ελάχιστο επίπεδο ισότητας στη φτώχεια. Η κατοχική επιταξιακή πολιτική, επομένως, δεν ήταν μόνο οικονομικό μέτρο, αλλά και παράγοντας βαθιάς κοινωνικής αναδιάταξης.

3.3 Διακοπή εμπορικών δικτύων, περιορισμός μεταφορών και τοπικές ελλείψεις

Η Κατοχή δεν επηρέασε τον επισιτισμό μόνο μέσω των επιτάξεων, αλλά και μέσω της αποδιάρθρωσης των εμπορικών και μεταφορικών δικτύων που συνέδεαν την ελληνική ύπαιθρο με τις πόλεις. Ο ναυτικός αποκλεισμός, η καταστροφή του εμπορικού στόλου και η στρατιωτική δέσμευση σιδηροδρομικών και οδικών μέσων διέκοψαν τις προπολεμικές ροές τροφίμων σε πανελλαδικό επίπεδο (Mazower 1993). Η κατάρρευση του «εθνικού» επισιτιστικού συστήματος, δηλαδή της δυνατότητας μεταφοράς πλεονασμάτων από παραγωγικές περιφέρειες σε ελλειμματικές, υπήρξε ένας από τους βασικούς μηχανισμούς που μετέτρεψαν τις τοπικές ελλείψεις σε γενικευμένο λιμό (Hionidou 2006). Σ' αυτό το πλαίσιο, η Θεσσαλία βρέθηκε σε μια διπλή θέση του παραγωγού σιτηρών αλλά και της περιφέρειας με εντεινόμενες εσωτερικές ανισότητες πρόσβασης στην τροφή.

Προπολεμικά, η Θεσσαλία λειτουργούσε ως κρίκος ενός ευρύτερου εμπορικού δικτύου. Τα σιτηρά και το βαμβάκι της διοχετεύονταν προς την Αθήνα, τον Πειραιά και άλλα αστικά κέντρα, ενώ από εκεί έρχονταν βιομηχανικά προϊόντα, λιπάσματα και καταναλωτικά αγαθά (Lekka et al. 2021). Η σιδηροδρομική γραμμή Αθήνας-Θεσσαλονίκης, με τους κόμβους της Λάρισας και του Βόλου, διαδραμάτιζε κεντρικό ρόλο στη διακίνηση θεσσαλικών προϊόντων. Με την Κατοχή, οι γραμμές αυτές

πέρασαν υπό αυστηρό στρατιωτικό έλεγχο και χρησιμοποιήθηκαν κατά προτεραιότητα για τη μεταφορά στρατευμάτων, πολεμικού υλικού και επιταγμένων προϊόντων (Mazower 1993). Η πρόσβαση των πολιτών σε εμπορευματικές μεταφορές περιορίστηκε δραστικά, μετατρέποντας πολλά χωριά σε σχετικά κλειστά επισιτιστικά μικροσυστήματα.

Επιπλέον, η έλλειψη καυσίμων και η επίταξη φορτηγών και ζώων μεταφοράς από τις κατοχικές αρχές μείωσαν σημαντικά τη δυνατότητα κυκλοφορίας αγαθών σε επίπεδο νομού. Σε πολλές περιοχές της χώρας εξάλλου, οι αγροτικοί δρόμοι γέμισαν με πρόχειρες μπάρες ελέγχου, όπου στρατιώτες ή ένοπλοι συνεργάτες έλεγχαν όχι μόνο τα χαρτιά αλλά και τα φορτία όσων μετέφεραν τρόφιμα (Hionίδου 2006). Αντίστοιχες μαρτυρίες από τη Θεσσαλία αναφέρονται σε ελέγχους στους δρόμους προς τη Λάρισα, τον Βόλο και τα Τρίκαλα, σε αποστάσεις περίπου 150 χιλιομέτρων, όπου σακιά με σιτηρά, πατάτες ή αλεύρι κατάσχονταν με την κατηγορία της «μαύρης διακίνησης» (Tsiolas).

Η αποδιάρθρωση των εμπορικών δικτύων είχε ιδιαίτερα οξείες συνέπειες για τις αστικές και ημιαστικές ζώνες της Θεσσαλίας. Πόλεις όπως η Λάρισα και ο Βόλος εξαρτιούνταν από τη συνεχή εισροή αγροτικών προϊόντων από την πεδιάδα και τα ορεινά χωριά. Όταν οι μεταφορές περιορίστηκαν και οι επιτάξεις αποψίλωσαν μέρος της παραγωγής, τα αστικά κέντρα βρέθηκαν αντιμέτωπα με σοβαρές ελλείψεις (Kliafa 1997). Η εμπειρία αυτή παρουσιάζει αναλογίες με την «μάχη των τροφίμων» που έχει μελετηθεί για την κατοχική Θεσσαλονίκη, όπου η διακοπή των ροών από την ύπαιθρο προς την πόλη οδήγησε σε εκρηκτική άνοδο τιμών και σε εξάρτηση από τη μαύρη αγορά (Kostopoulou 2018). Στη Θεσσαλία, η γειτνίαση των πόλεων με την πεδιάδα δεν αρκούσε για να εξασφαλίσει επάρκεια, όταν οι δρόμοι και τα τρένα ελέγχονταν στρατιωτικά.

Σε αυτό το πλαίσιο, αναπτύχθηκαν τα γνωστά «επισιτιστικά ταξίδια». Διαδρομές ανθρώπων από τις πόλεις προς τα χωριά για να ανταλλάξουν ρούχα, έπιπλα ή οικογενειακά κειμήλια με λίγα κιλά σιτάρι ή καλαμπόκι. Σε μια ευρύτερη μελέτη για την πείνα και την επιβίωση, περιγράφονται ανάλογες πρακτικές σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, όπου οι κάτοικοι των πόλεων μετακινούνταν στην ύπαιθρο αναζητώντας τροφή (Kavala 2004). Για την περίπτωση της Θεσσαλίας, προφορικές μαρτυρίες και τοπικές έρευνες αναφέρονται σε κάρα γεμάτα «Αθηναίους» ή πρόσφυγες από Πάτρα, Καλαμάτα και αλλού που κατευθύνονταν προς θεσσαλικά χωριά, συχνά με κίνδυνο να

χάσουν τα πάντα σε μπλόκα του δρόμου (Tsiolas). Η μετακίνηση για τροφή έγινε μια επικίνδυνη και απρόβλεπτη πρακτική επιβίωσης.

Η διακοπή των «κανονικών» εμπορικών κυκλωμάτων άνοιξε χώρο για την ανάπτυξη ενός παράλληλου, παράνομου δικτύου της μαύρης αγοράς. Φαίνεται πως σε όλη την Ελλάδα η μαύρη αγορά αξιοποίησε τα κενά της επίσημης διανομής, μεταφέροντας αγαθά με καΐκια, φορτηγά ή μουλάρια, συχνά με την ανοχή ή και τη συμμετοχή μερίδας των κατοχικών αρχών (Mazower 1993, Hionidou 2006). Στη Θεσσαλία, οι μεσάζοντες που είχαν ήδη προπολεμικά ρόλο στη διακίνηση σιτηρών βρέθηκαν σε πλεονεκτική θέση να λειτουργήσουν ως διακινητές παράνομων φορτίων. Η αποκομιδή τεράστιων κερδών από τη διαφορά τιμών μεταξύ χωριού και πόλης επιβάρυνε ακόμη περισσότερο την πρόσβαση των φτωχότερων στρωμάτων σε βασικά τρόφιμα.

Η στρατιωτική χρήση της σιδηροδρομικής γραμμής και των δρόμων είχε επίσης άμεσο κόστος στην υποδομή. Γέφυρες, σταθμοί και οδικά τμήματα υπέστησαν φθορές από κατοχική υπερχρήση, σαμποτάζ ή συμμαχικούς βομβαρδισμούς. Σε σημαντικά σημεία, όπως η κοιλάδα των Τεμπών, ο σιδηρόδρομος λειτουργούσε υπό καθεστώς συνεχιζόμενης στρατιωτικής επιτήρησης, γεγονός που καθιστούσε δύσκολη κάθε «αστική» χρήση των μεταφορών (Tsiolas). Οι καταστροφές αυτές δεν σήμαιναν μόνο προσωρινή διακοπή της κυκλοφορίας, αλλά και μακροπρόθεσμη αποδυνάμωση της ικανότητας της Θεσσαλίας να λειτουργήσει ως διαμετακομιστικός κόμβος. Η ανασυγκρότηση των μεταφορικών υποδομών θα απασχολήσει την περιοχή και στη μεταπολεμική περίοδο.

Παράλληλα, η διεθνής επισιτιστική βοήθεια η οποία από το 1942 και μετά άρχισε να φθάνει σε ελληνικά λιμάνια μέσω των σουηδικών και τουρκικών αποστολών δεν έλυσε το πρόβλημα των περιφερειακών ανισοτήτων στην πρόσβαση σε τρόφιμα. Η Επιτροπή Διαχειρίσεως Βοηθημάτων προσπάθησε να οργανώσει ένα σύστημα ανταλλαγών (λάδι-στάρι) και να ελέγξει τις κινήσεις βασικών προϊόντων, αλλά μεγάλο μέρος της βοήθειας κατευθύνθηκε κατά προτεραιότητα σε μεγάλα αστικά κέντρα όπως η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη (Sterpis 2019). Για τη Θεσσαλία, η πρόσβαση σε αυτά τα φορτία ήταν περιορισμένη και συχνά μεσολαβημένη από κρατικούς και τοπικούς μηχανισμούς, γεγονός που άφηνε μεγάλα τμήματα του αγροτικού πληθυσμού να βασίζονται κυρίως στις δικές τους προσόδους και δικτυώσεις.

Δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί η ψυχολογική και κοινωνική επίδραση της διακοπής των εμπορικών δικτύων. Για τους Θεσσαλούς χωρικούς, η αγορά της πόλης δεν ήταν μόνο τόπος πώλησης προϊόντων αλλά και κοινωνικός χώρος, κόμβος πληροφόρησης και ανταλλαγής ειδήσεων. Η αδυναμία να μεταφέρουν ελεύθερα την παραγωγή τους σήμαινε και αποκοπή από αυτά τα δίκτυα επικοινωνίας, κάτι που ενίσχυσε το αίσθημα απομόνωσης και ανασφάλειας (Kliafa 1997). Αντίστοιχα, για τους κατοίκους των πόλεων, η δυσκολία πρόσβασης στην ύπαιθρο σήμαινε απώλεια μιας κρίσιμης «βαλβίδας ασφαλείας» για την εξασφάλιση τροφής. Η αποδιοργάνωση του χώρου, να μην μπορεί να μετακινηθεί κανείς, να πουλήσει, να αγοράσει, έγινε μέρος της καθημερινής εμπειρίας της Κατοχής.

Η θεσσαλική περίπτωση δείχνει έτσι με καθαρό τρόπο ότι ο επισιτισμός στην Κατοχή δεν εξαρτιόταν μόνο από το πόσο παραγόταν, αλλά και από το πώς κινούνταν και ποιος ήλεγχε τις ροές. Οι επιτάξεις και οι κατασχέσεις απομείωναν την τοπική παραγωγή, η διακοπή των εμπορικών δικτύων και ο περιορισμός των μεταφορών διαστρέβλωναν τη διανομή της. Στο σταυροδρόμι αυτών των δύο διαδικασιών βρίσκονται οι εμπειρίες των Θεσσαλών χωρικών και αστών που βίωσαν ταυτόχρονα τη γειτνίαση με την παραγωγή και την αδυναμία πρόσβασης σε αρκετή τροφή. Αυτή η αντίφαση είναι κεντρική για να κατανοήσουμε τις στρατηγικές επιβίωσης, την ανάπτυξη της μαύρης αγοράς αλλά και τις μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης και αντίστασης που θα εξετάσουν τα επόμενα κεφάλαια.

3.4 Ανάπτυξη μαύρης αγοράς και κοινωνικές συνέπειες

Η κατάρρευση του επίσημου μηχανισμού επισιτισμού από το φθινόπωρο του 1941 οδήγησε, σε εθνικό επίπεδο, στη βαθμιαία αντικατάστασή του από ένα πολυεπίπεδο σύστημα παράνομων συναλλαγών, στο οποίο η Θεσσαλία ως σιτοπαραγωγική περιοχή κατέλαβε κεντρική θέση. Ο συνδυασμός επιτάξεων, διοικητικού χάους και νομισματικής απορρύθμισης σήμαινε ότι οι τυπικές αγορές τροφίμων «άδειαζαν», ενώ η πρόσβαση σε σιτηρά, λάδι και ζωικό κεφάλαιο μετατοπιζόταν σε άτυπα δίκτυα διαμεσολάβησης (Mazower, 1993). Στο πλαίσιο αυτό, οι Θεσσαλοί παραγωγοί και μεσάζοντες αποτελούσαν στόχο κατασχέσεων από την μία και από την άλλη διέθεταν

προϊόντα που μπορούσαν να μετατραπούν σε εξαιρετικά πολύτιμο «κεφάλαιο» στη μαύρη αγορά (Hionidou, 2004).

Η διαίρεση της χώρας σε ζώνες κατοχής και οι αυστηροί περιορισμοί στη διακίνηση ανθρώπων και προϊόντων συνέβαλαν καθοριστικά στη «θραύση» της ενιαίας αγοράς και στην ανάδυση τοπικών, κλειστών αγορών με έντονη παραοικονομική διάσταση (Hionidou, 2004). Για τη Θεσσαλία, που βρισκόταν κυρίως υπό ιταλική κατοχή (Απρίλιος 1941- Σεπτέμβριος 1943), αυτό σήμαινε ότι τα σιτηρά και τα άλλα αγροτικά προϊόντα δεν μπορούσαν να κινηθούν εύκολα προς τα μεγάλα αστικά κέντρα εκτός ζώνης, ενώ την ίδια στιγμή η τοπική διοίκηση προσπαθούσε να επιβάλει ποσοτώσεις και παραδόσεις σε εξευτελιστικές τιμές. Η επίσημη αγορά, έτσι, γινόταν όλο και λιγότερο ελκυστική για τους παραγωγούς, οι οποίοι είχαν ισχυρό κίνητρο να αποκρύπτουν μέρος της σοδειάς και να το διοχετεύουν σε παράνομα κανάλια. Η τάση αυτή επιβεβαιώνεται και από τις μεταγενέστερες δημογραφικές και οικονομικές αναλύσεις της κατοχικής περιόδου, που δείχνουν ότι η πείνα έπληξε σφοδρότερα εκεί όπου η πρόσβαση στην αγροτική παραγωγή ήταν πιο δύσκολη (Hionidou, 2006).

Σε τοπικό επίπεδο, η μαύρη αγορά στηριζόταν σε ένα πλέγμα καθημερινών πρακτικών. Από την σκόπιμη υποδήλωση παραγωγής και την απόκρυψη αποθεμάτων σε αποθήκες και στάβλους, μέχρι νυχτερινές μεταφορές σιτηρών με κάρα ή ζώα προς γειτονικές κωμοπόλεις. Οι προφορικές μαρτυρίες από διάφορες περιοχές της Ελλάδας καταγράφουν τη σταδιακή μετατροπή του «ψώνιου» σε δημόσια αγορά σε πιο κλειστές συναλλαγές «από σπίτι σε σπίτι», όπου ο κίνδυνος καταγγελίας ήταν μικρότερος και οι τιμές πολλαπλάσιες των επίσημων (Hionidou, 2011) Αν και οι περισσότερες μικροκλίμακες μελέτες αφορούν νησιωτικές κοινότητες, ο μηχανισμός που περιγράφεται υποκατάσταση του τυπικού εμπορίου από ένα πλέγμα προσωπικών σχέσεων, συναλλαγών σε είδος και μικροκερδοσκοπίας είναι ιδιαίτερα χρήσιμος για να κατανοήσουμε την αντίστοιχη δυναμική σε θεσσαλικές κωμοπόλεις και χωριά (Hionidou, 2004).

Κόμβοι αυτών των δικτύων στη Θεσσαλία φαίνεται ότι ήταν οι πόλεις με σιδηροδρομική σύνδεση και εμπορική παράδοση, όπως η Λάρισα, ο Βόλος και τα Τρίκαλα. Η προπολεμική παρουσία εμπόρων σιτηρών, πρακτόρων μεταφορών και «γνωστών» μεσαζόντων διευκόλυνε την προσαρμογή τους στις νέες συνθήκες, μετασχηματίζοντας παλιές εμπορικές σχέσεις σε κανάλια μαυραγοριτισμού (Mazower, 1993). Η Θεσσαλία, ως περιοχή που τροφοδοτούσε παραδοσιακά όχι μόνο την τοπική

αλλά και τη διαπεριφερειακή αγορά, όπως Αθήνα-Πειραιά, Άρτα, αλλά και Πελοπόννησο(Πάτρα). Βρέθηκε έτσι σε θέση να «εξάγει» τρόφιμα προς αστικά κέντρα συχνά με παράνομες διαδρομές την ίδια στιγμή που μέρος του πληθυσμού της υπέφερε από επισιτιστική κρίση λόγω ανισοκατανομής και κερδοσκοπίας (Hionidou, 2006).

Η μαύρη αγορά όξυνε τις κοινωνικές ανισότητες, τόσο στο εσωτερικό των θεσσαλικών κοινοτήτων όσο και μεταξύ πόλης και υπαίθρου. Σε εθνικό επίπεδο εκείνοι που διέθεταν πρόσβαση σε παραγωγή ή σε δίκτυα διαμεσολάβησης μπορούσαν να εξασφαλίσουν επιπλέον τροφή και σχετική οικονομική άνεση, την στιγμή που οι μισθωτοί, οι άνεργοι και οι μικροτεχνίτες βρέθηκαν σε δραματική θέση (Hionidou, 2006). Στη Θεσσαλία αυτό μεταφράστηκε, σε πολλές περιπτώσεις, σε ένα χάσμα ανάμεσα σε νοικοκυριά μικροϊδιοκτητών ή μεσαίων αγροτών, που μπορούσαν να διαθέσουν μέρος της παραγωγής στη μαύρη αγορά, και σε εργάτες γης ή αστούς μικροϋπαλλήλους, για τους οποίους οι ανεπίσημες τιμές ήταν απαγορευτικές. Η πρόσβαση στο «ακριβό» ψωμί ή στο λάδι δεν ήταν απλώς οικονομικό ζήτημα, αλλά καθόριζε κυριολεκτικά την πιθανότητα επιβίωσης.

Η έμφυλη διάσταση αυτών των πρακτικών είναι επίσης σημαντική. Οι προφορικές μαρτυρίες για την κατοχική πείνα αναδεικνύουν τον κεντρικό ρόλο των γυναικών στην αναζήτηση και διακίνηση τροφής είτε ως «λαθρεπιβάτισσες» σε τρένα, είτε ως μικροπωλήτριες σε τοπικές αγορές, είτε ως εκείνες που διαπραγματεύονταν τις ανταλλαγές σε είδος μεταξύ συγγενών και γειτόνων (Hionidou, 2011). Σε θεσσαλικά χωριά, η ευθύνη για την προστασία των αποθεμάτων, την παρασκευή υποκατάστατων τροφίμων και τη διαχείριση των επαφών με μαυραγορίτες στην πόλη έπεφτε συχνά στις γυναίκες του νοικοκυριού, ιδίως όταν οι άνδρες απουσίαζαν ως εργάτες, στρατιώτες ή αντάρτες. Η μαύρη αγορά, επομένως, δεν ήταν ένα απρόσωπο «σύστημα», αλλά ένα σύνολο καθημερινών πρακτικών στο οποίο τα μέλη της οικογένειας είχαν διαφορετικούς ρόλους και βαθμούς κινδύνου.

Στο επίπεδο των αξιών, η μαύρη αγορά συνδέθηκε με έντονη ηθική καταδίκη, τόσο στη δημόσια σφαίρα όσο και στη μεταπολεμική μνήμη. Οι όροι «μαυραγορίτης» και «κονομημένος της Κατοχής» έμειναν ως συνώνυμα της ανήθικης κερδοσκοπίας πάνω στην πείνα, και λογοτεχνικές και αυτοβιογραφικές αφηγήσεις τόνισαν τις μορφές αυτές ως «αρνητικούς ήρωες» της εποχής (Demetriou, 2001). Την ίδια στιγμή, όμως, πολλές μαρτυρίες αναγνωρίζουν ότι μικρής κλίμακας συμμετοχή στη μαύρη αγορά (π.χ. πώληση λίγων κιλών σιτηρών για να αγοραστεί φάρμακο) ήταν για πολλούς η μόνη

δυνατότητα επιβίωσης (Hionidou, 2004). Στη Θεσσαλία, όπου η παραγωγή ήταν υπαρκτή αλλά άνισα κατανομημένη, η διάκριση μεταξύ «κερδοσκόπου» και «απελπισμένου μικροπωλητή» γινόταν συχνά θολή.

Οι κοινωνικές συνέπειες της μαύρης αγοράς εκδηλώθηκαν και στις σχέσεις εντός της κοινότητας. Νοικοκυριά που κατηγορούνταν ότι έκρυβαν μεγάλες ποσότητες σιτηρών ή που «πουλούσαν ακριβά στους συγγενείς» στιγματίζονταν, ενώ η απροθυμία να μοιραστεί κανείς τρόφιμα μπορούσε να διασπάσει συγγενικούς και γειτονικούς δεσμούς (Hionidou, 2006). Αντιστρόφως, οικογένειες που μοιράζονταν μέρος των αποθεμάτων τους, ακόμη και όταν συναλλάσσονταν στη μαύρη αγορά, χαιρόνταν ιδιαίτερο κύρος ως «ανθρώπινοι» ή «δίκαιοι». Στις αγροτικές κοινωνίες της Θεσσαλίας, με τη μεγάλη σημασία που είχαν παραδοσιακά οι σχέσεις αλληλοβοήθειας, η μαύρη αγορά λειτούργησε τόσο διαλυτικά όσο και ανασυνθετικά, δημιουργώντας νέες ιεραρχίες και νέες μορφές εξάρτησης.

Η σχέση της μαύρης αγοράς με την αντιστασιακή δραστηριότητα προσθέτει μια ακόμη διάσταση. Η βιβλιογραφία για την Κατοχή έχει δείξει ότι σε αρκετές περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας οι αντιστασιακές οργανώσεις προσπάθησαν είτε να φορολογήσουν είτε να ελέγξουν το παράνομο εμπόριο τροφίμων, ιδιαίτερα στα ορεινά περάσματα και στις αγορές πόλεων (Mazower, 1993). Στη Θεσσαλία, όπου το αντάρτικο αξιοποιούσε τις ορεινές ζώνες ως βάσεις, ο έλεγχος των διαδρομών μεταφοράς τροφίμων μπορούσε να λειτουργήσει ταυτόχρονα ως στρατιωτικό και ως κοινωνικό μέσο. Περιορισμός της κερδοσκοπίας, εξασφάλιση προμηθειών για τους αντάρτες και, σε ορισμένες περιπτώσεις, δημόσια τιμωρία των «χοντρών» μαυραγοριτών. Ακόμη κι όταν δεν υπάρχουν πολλές θεσσαλοκεντρικές μελέτες, οι γενικότερες περιγραφές για τη διαπλοκή αντιστασιακού κινήματος και μαύρης αγοράς προσφέρουν ένα χρήσιμο ερμηνευτικό πλαίσιο και για την περιοχή (Hionidou, 2006).

Η μαύρη αγορά λειτούργησε ως ένας μηχανισμός που, παρά την άνιση και βίαιη φύση του, συνέβαλε στην επιβίωση μεγάλου μέρους του πληθυσμού, ιδιαίτερα σε αγροτικές περιφέρειες όπως η Θεσσαλία. Επισημαίνεται ότι σε πολλές σύγχρονες λιμοκτονίες ο ανεπίσημος τομέας της οικονομίας δεν είναι απλώς «παρασιτικός», αλλά συχνά ο μόνος λειτουργικός μηχανισμός διανομής τροφίμων σε συνθήκες κρατικής κατάρρευσης (Hionidou, 2004). Στο θεσσαλικό πλαίσιο, η μαύρη αγορά δεν μπορεί να ιδωθεί ανεξάρτητα από τις προπολεμικές δομές γαιοκτησίας, τις κοινωνικές ιεραρχίες και τις πρακτικές αλληλοβοήθειας· είναι ο χώρος όπου όλα αυτά

επαναδιαπραγματεύονται κάτω από την πίεση της πείνας και της Κατοχής, προετοιμάζοντας το έδαφος για τις μεταπολεμικές μνήμες και για τις αφηγήσεις «ποιοι σώθηκαν και ποιοι πλούτισαν».

3.5 Διεθνής βοήθεια. Ο ρόλος της σουηδικής και τουρκικής επισιτιστικής βοήθειας

Η διεθνής επισιτιστική βοήθεια προς την κατεχόμενη Ελλάδα προέκυψε μέσα από ένα πλέγμα διπλωματικό, στο οποίο διασταυρώνονταν οι στρατηγικές προτεραιότητες των Συμμάχων, οι ανάγκες του ελληνικού πληθυσμού και οι φιλοδοξίες ουδέτερων κρατών. Η σταδιακή άρση, από τα τέλη του 1941, μέρους του βρετανικού ναυτικού αποκλεισμού άνοιξε τον δρόμο για δύο βασικά σχήματα βοήθειας το λεγόμενο «τουρκικό σχέδιο» και την ευρύτερη, σουηδο-καναδική επιχείρηση επισιτισμού υπό την αιγίδα της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού (Kazamias, 1992). Η πρώτη αυτή διεθνής παρέμβαση δεν ήταν άσχετη με την εντεινόμενη δημοσιότητα της ελληνικής πείνας, ούτε με την πίεση της ελληνικής διασποράς και φιλανθρωπικών οργανώσεων, που μετέτρεψαν τον λιμό σε διεθνές ζήτημα (Hionidou, 2013).

Η τουρκική συμβολή εκδηλώθηκε αρχικά μέσα από την αποστολή τροφίμων με πλοία που έφεραν τα διακριτικά της Ερυθράς Ημισελήνου. Εμβληματική υπήρξε η περίπτωση του φορτηγού πλοίου «Κουρτουλούς», το οποίο, στο πλαίσιο συμφωνημένου ανθρωπιστικού διαδρόμου, μετέφερε χιλιάδες τόνους τροφίμων κυρίως δημητριακά και κονσέρβες προς τον Πειραιά (Kazamias, 1992). Το λεγόμενο «τουρκικό σχέδιο» είχε τόσο ανθρωπιστικό όσο και διπλωματικό χαρακτήρα. Επέτρεψε στην Άγκυρα να προβληθεί ως ουδέτερη δύναμη με ρόλο διαμεσολαβητή, ενώ παράλληλα απάλυνε τις ακραίες συνέπειες του αποκλεισμού για τον ελληνικό πληθυσμό (Kazamias, 1992).

Παρά τη συμβολική του σημασία, το τουρκικό πρόγραμμα είχε ποσοτικά περιορισμένη εμβέλεια. Οι συνολικές ποσότητες τροφίμων που έφτασαν μέσω Τουρκίας δεν μπορούσαν να ανατρέψουν τη γενικευμένη επισιτιστική κρίση, αλλά λειτούργησαν ως «γέφυρα» μέχρι την οργάνωση πιο συστηματικών αποστολών από τη Σουηδία και τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό (Hionidou, 2006). Οι αποστολές αυτές, συχνά με σουηδικά πλοία που μετέφεραν καναδικό σιτάρι, αποτέλεσαν τον πυρήνα ενός νέου σχήματος διεθνούς βοήθειας, στο οποίο η ουδετερότητα της Σουηδίας προσέφερε θεσμική

«ομπρέλα» για να ξεπεραστούν οι αντιρρήσεις τόσο των Βρετανών όσο και των δυνάμεων Κατοχής (Hionidou, 2013).

Η δημιουργία της Swedish-International Red Cross Joint Relief Commission λειτούργησε ως εργαλείο συντονισμού μεταξύ διεθνών οργανισμών, κατοχικών αρχών και της ελληνικής διοίκησης (Hionidou, 2013). Η Επιτροπή ανέλαβε όχι μόνο τη μεταφορά, αλλά και τη διανομή των τροφίμων, επιδιώκοντας να διασφαλίσει ότι τα φορτία δεν θα καταλήξουν σε γερμανικά ή ιταλικά χέρια. Στο πλαίσιο αυτό υιοθετήθηκαν ειδικά δελτία σίτισης ιδίως για παιδιά και ευάλωτες ομάδες και οργανώθηκαν συσσίτια σε σχολεία και εκκλησιαστικά ιδρύματα, πρωτίστως στα μεγάλα αστικά κέντρα (ICRC 1948). Η σειρά των διαπραγματεύσεων που απαιτήθηκαν καταδεικνύει πόσο στενά δεμένος ήταν ο επισιτισμός με την υψηλή πολιτική και τη διπλωματία του πολέμου (Papastratis, 1984).

Οι επιπτώσεις της διεθνούς βοήθειας στην εξέλιξη του λιμού υπήρξαν σημαντικές, αλλά άνισα κατανεμημένες. Κατά μια άποψη η μαζική εισαγωγή σιτηρών μέσω των διεθνών αποστολών συνέβαλε καθοριστικά στη μείωση της θνησιμότητας από το 1942 και μετά, ιδίως στην Αθήνα και σε άλλα μεγάλα αστικά κέντρα (Hionidou, 2006). Ωστόσο, η πρόσβαση σε αυτά τα φορτία ήταν πολύ λιγότερο άμεση για αγροτικές περιφέρειες όπως η Θεσσαλία, όπου η επίσημη λογική ήταν πως η «τοπική παραγωγή» μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες. Στην πράξη, σημαντικό μέρος του θεσσαλικού πληθυσμού εξαρτιόταν από τη μαύρη αγορά ή από εσωτερικά δίκτυα αλληλοβοήθειας, ενώ τα διεθνή φορτία είχαν περισσότερο έμμεση επίδραση, ανακουφίζοντας τις πιέσεις στα μεγάλα αστικά κέντρα και μειώνοντας έτσι το βάρος που ασκούσαν αυτά στην επαρχία (Hionidou, 2006).

Για τη Θεσσαλία, η διεθνής βοήθεια έγινε κυρίως ορατή μέσα από τα συσσίτια σε πόλεις όπως ο Βόλος και η Λάρισα και μέσα από τη διάθεση «εισαγόμενου» σιταριού για την παραγωγή ψωμιού σε αστικούς φούρνους. Αν και δεν υπάρχουν ακόμη εκτενείς θεσσαλοκεντρικές μελέτες για τη γεωγραφία της βοήθειας, οι γενικότερες μαρτυρίες δείχνουν ότι οι αγροτικές περιοχές βρίσκονταν συνήθως χαμηλότερα στην προτεραιότητα διανομής, ακριβώς επειδή θεωρούνταν παραγωγικές (Kazamias, 1992). Έτσι, ένα μέρος των θεσσαλικών νοικοκυριών βίωνε την αντίφαση να βλέπει τρόφιμα «από έξω» να φτάνουν στις κοντινές πόλεις, την ίδια στιγμή που η πρόσβασή του σε αυτά παρέμενε περιορισμένη λόγω κοινωνικής θέσης, αποστάσεων ή ελέγχου των τοπικών δικτύων διανομής (Hionidou, 2013).

Η διαχείριση της βοήθειας συνδέθηκε και με τα τοπικά συστήματα εξουσίας. Σε πολλές περιοχές της χώρας οι συνεργατικές διοικήσεις προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν τον έλεγχο των δελτίων, των αποθηκών και των συσσιτίων ως μέσο πολιτικής πελατείας ή κοινωνικού ελέγχου (Hionidou, 2013). Σε θεσσαλικές πόλεις, όπου οι γαιοκτήμονες διέθεταν ήδη προπολεμική εμπειρία στη διαχείριση συνεταιρισμών και αποθηκών σιτηρών, η διαπλοκή αυτή μπορούσε να πάρει τη μορφή προνομιακής πρόσβασης για «ημέτερους» ή αποκλεισμού ομάδων που θεωρούνταν πολιτικά ύποπτες. Η ύπαρξη παράλληλων καναλιών -μαύρη αγορά, εκκλησιαστικά ή κοινοτικά συσσίτια, διεθνής βοήθεια- δημιούργησε έτσι ένα περίπλοκο μωσαϊκό επισιτισμού, στο οποίο η καθημερινή επιβίωση εξαρτιόταν από την ένταξη ή μη σε συγκεκριμένα κοινωνικά δίκτυα.

Η διεθνής βοήθεια είχε επίσης σημαντική θέση στις μεταπολεμικές μνήμες της Κατοχής. Λογοτεχνικές αφηγήσεις και αυτοβιογραφικά κείμενα αναφέρονται συχνά στις ουρές για «σουηδικό ψωμί» ή σε εικόνες πλοίων με τα διακριτικά της Ερυθράς Ημισελήνου και του Ερυθρού Σταυρού, οι οποίες εγγράφονται στη συλλογική μνήμη ως σύμβολα εξωτερικής «σωτηρίας» μέσα στο σκοτάδι της Κατοχής (Demetriou, 2001). Την ίδια στιγμή, όμως, πολλές μαρτυρίες υπογραμμίζουν ότι η βοήθεια αυτή δεν έφτασε ποτέ σε όλους, και ότι οι πιο περιθωριοποιημένες ομάδες όπως οι άνεργοι ή οι πολιτικά στιγματισμένοι παρέμειναν σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένοι από την αλληλεγγύη των γειτόνων ή από τις δικές τους στρατηγικές στη μαύρη αγορά (Hionidou, 2011).

Σε διεθνές επίπεδο, το παράδειγμα της Ελλάδας συνέβαλε στην εξέλιξη των αντιλήψεων για την ανθρωπιστική βοήθεια και τον ρόλο των ουδέτερων κρατών σε συνθήκες πολέμου. Μεταγενέστερες νομικές και ιστορικές μελέτες επισημαίνουν ότι η κλίμακα των επιχειρήσεων του Ερυθρού Σταυρού και της σουηδικής αποστολής στην Ελλάδα αποτέλεσε σημείο αναφοράς για τη διατύπωση διατάξεων της Σύμβασης της Γενεύης σχετικά με την παροχή τροφίμων σε κατεχόμενους πληθυσμούς (ICRC 1948). Η εμπειρία των διαπραγματεύσεων γύρω από τον ελληνικό λιμό μεταξύ αποκλεισμού, στρατηγικής πίεσης και ανθρωπιστικής ευθύνης επανέρχεται σε σύγχρονες αναλύσεις για την πολιτική οικονομία της επισιτιστικής βοήθειας (Piller, 2024).

Στο επίπεδο της καθημερινότητας στη Θεσσαλία, η διεθνής βοήθεια πρέπει τελικά να ιδωθεί ως μέρος ενός ευρύτερου «μείγματος» επιβίωσης. Τα διεθνή φορτία σιτηρών δεν ακύρωσαν τη μαύρη αγορά ούτε υποκατέστησαν τις παραδοσιακές πρακτικές

αλληλεγγύης, αλλά προσέθεσαν έναν ακόμη, συχνά απρόβλεπτο, παράγοντα στο τοπικό επισιτιστικό τοπίο. Για κάποιους κατοίκους θεσσαλικών πόλεων, τα συσσίτια σουηδικής προέλευσης υπήρξαν κρίσιμη σανίδα σωτηρίας· για πολλούς αγρότες, η επίδραση ήταν περισσότερο έμμεση, μέσα από τη μείωση της πίεσης που ασκούσαν τα πεινασμένα αστικά κέντρα πάνω στην ύπαιθρο. Η διεθνής βοήθεια, σε συνδυασμό με τη μαύρη αγορά και τις εσωτερικές μορφές αλληλεγγύης, διαμόρφωσε έτσι το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι Θεσσαλοί διαπραγματεύτηκαν την επιβίωσή τους και ερμήνευσαν, αργότερα, τη δική τους εμπειρία της Κατοχής (Hionidou, 2006).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο *Μορφές αντίστασης και δίκτυα αλληλοβοήθειας στη Θεσσαλία κατά την κατοχή*

4.1. Το ένοπλο αντιστασιακό κίνημα στην Θεσσαλία

Η οργάνωση του ένοπλου αντάρτικου στη Θεσσαλία δεν μπορεί να αποκοπεί από το ζήτημα του επισιτισμού. Οι ίδιες οι κοινωνικές συνθήκες που γέννησαν τις αντιστασιακές οργανώσεις όπως η πείνα, η λεηλασία της αγροτικής παραγωγής, η ανασφάλεια της υπαίθρου, διαμόρφωσαν και τις μορφές στρατολόγησης, υποστήριξης και δράσης των αντάρτικων σωμάτων. Στη θεσσαλική ύπαιθρο, όπου η γη και το σιτάρι αποτελούσαν κυριολεκτικά ζήτημα ζωής και θανάτου, η ένταξη ή η υποστήριξη του αντάρτικου συνδέθηκε στενά με την προσδοκία προστασίας των αποθεμάτων τροφής και με τη δυνατότητα πρόσβασης σε συλλογικά δίκτυα διανομής και αλληλεγγύης (Mazower 1993).

Οι πρώτες οργανωμένες αντάρτικες ομάδες στη Θεσσαλία διαμορφώθηκαν ήδη από το 1942, κυρίως στα ορεινά συγκροτήματα των Αγράφων, του Ολύμπου και του Κισσάβου, αξιοποιώντας την προϋπάρχουσα παράδοση ληστρικών και αντάρτικων σωμάτων αλλά και το δίκτυο των χωριών που είχαν πρόσβαση σε βασικά τρόφιμα (Papadopoulos 2015). Η συγκρότηση των τμημάτων του ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία δεν ήταν μόνο στρατιωτικό εγχείρημα, στηρίχθηκε σε ένα πλέγμα τοπικών οργανώσεων του ΕΑΜ, επιτροπών χωριών και συνδέσμων που εξασφάλιζαν την τροφοδοσία, τη μεταφορά ειδήσεων και την κρυφή διακίνηση σιτηρών. Εξάλλου, η επέκταση του

ΕΛΑΣ στην περιοχή προϋπέθετε τη σιωπηρή συναίνεση και υλική συμμετοχή αγροτικών κοινοτήτων που ήδη δοκιμάζονταν από επιτάξεις (Ballis 1981).

Η καθημερινότητα των ανταρτών, όπως ανασυγκροτείται από απομνημονεύματα και προφορικές μαρτυρίες, ήταν άρρηκτα δεμένη με την αναζήτηση τροφής. Σύμφωνα με μια έρευνα, ο ΕΛΑΣ μοιάζει ως έναν στρατό που κινείται συνεχώς ανάμεσα σε χωριά, στηριγμένος στις προσφορές ψωμιού, καλαμποκάλευρου και κρέατος από τους κατοίκους, αλλά και σε οργανωμένες εισφορές που ρύθμιζαν οι τοπικές επιτροπές (Sarafis 1980). Παρότι ο ίδιος τονίζει τον εθελοντικό χαρακτήρα αυτών των εισφορών, η βιβλιογραφία επισημαίνει ότι σε συνθήκες μαζικής πείνας η διάκριση ανάμεσα σε «εθελοντική» και «υποχρεωτική» παραχώρηση τροφίμων ήταν συχνά ρευστή, με τους χωρικούς να βιώνουν διπλή πίεση από κατακτητές και αντάρτες (Tsoutsoumpis 2016).

Η Θεσσαλία υπήρξε σημαντική για την εθνική αντίσταση και λόγω της δυνατότητας συγκρότησης «ελεύθερων ζωνών» όπου ο ΕΛΑΣ, σε συνεργασία με το ΕΑΜ, ανέλαβε μορφές τοπικής διακυβέρνησης. Σε αυτές τις ζώνες επιχειρήθηκε να οργανωθεί ένα στοιχειώδες σύστημα επισιτισμού, με επιτροπές που κατέγραφαν την παραγωγή, ρύθμιζαν τις ποσότητες που μπορούσαν να διατεθούν στους αντάρτες και προσπαθούσαν να αποτρέψουν την εκτίναξη της μαύρης αγοράς. Η εικόνα που δίνεται για τις «κοινωνίες σε πόλεμο» στην ελεύθερη Ελλάδα, όπου ο έλεγχος της τροφής έγινε μέσο νομιμοποίησης της εξουσίας των ανταρτών, αντανακλά σε μεγάλο βαθμό και τη θεσσαλική εμπειρία (Tsoutsoumpis 2016).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της σύνδεσης επισιτισμού και αντάρτικου αποτελεί η απελευθέρωση της Καρδίτσας τον Μάρτιο του 1943, όταν η πόλη παρουσιάστηκε και στη διεθνή προπαγάνδα ως «πρώτη ελεύθερη πόλη στην κατεχόμενη Ευρώπη». Οι τοπικές αφηγήσεις τονίζουν όχι μόνο τη στρατιωτική επιτυχία, αλλά και τη διαχείριση των αποθηκών και των τροφίμων της περιοχής από τις αντιστασιακές αρχές, που επιχειρήσαν να οργανώσουν δίκαιη διανομή απέναντι στις προηγούμενες ιταλικές κατασχέσεις. Η πραγματική ισορροπία ανάμεσα στη διασφάλιση των αναγκών του αντάρτικου στρατού και στην προστασία του άμαχου πληθυσμού υπήρξε ασταθής, αλλά οι τοπικές μαρτυρίες καταγράφουν την περίοδο της απελευθέρωσης ως στιγμιαία αντιστροφή του καθεστώτος πείνας που είχε επιβάλει η Κατοχή.

Εξίσου εμβληματικό είναι το παράδειγμα του «αντάρτικου αεροδρομίου» στη Νεβρόπολη, κοντά στη σημερινή λίμνη Πλαστήρα, το οποίο λειτούργησε από το 1943

έως το 1944. Το αυτοσχέδιο αυτό αεροδρόμιο, που κατασκευάστηκε και συντηρήθηκε από αντάρτες και χωρικούς, επέτρεπε την προσγείωση συμμαχικών αεροσκαφών και την αποστολή εφοδίων, ανάμεσά τους τρόφιμα, φάρμακα και ρουχισμό. Οι περιγραφές Βρετανών αξιωματικών και ντόπιων μαρτυρούν τις νυχτερινές επιχειρήσεις απόκρυψης του διαδρόμου, τη συλλογική εργασία των κατοίκων και τη σημασία των αεροπορικών ρίψεων για τον ανεφοδιασμό τόσο των ανταρτών όσο και επιλεγμένων κοινοτήτων της ευρύτερης περιοχής (Hionidou 2006).

Η κοινωνική βάση του αντάρτικου στη Θεσσαλία ήταν κυρίως αγροτική, με μικροκαλλιεργητές και κτηνοτρόφους να παρέχουν όχι μόνο ανθρώπινο δυναμικό αλλά και τροφή, καταλύματα και κρυψώνες. Έχει υποστηριχθεί ότι η εξάπλωση του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ στην περιοχή συνδέθηκε με την ικανότητα των οργανώσεων να εντάξουν τις ήδη υπάρχουσες πρακτικές αλληλοβοήθειας - κοινά αλώνια, ανταλλαγές προϊόντων, δανεισμό σπόρων - σε ένα ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο «λαϊκής αυτοδιοίκησης» (Papadopoulos 2015).

Στις αναμνήσεις πολλών αγωνιστών, όπως καταγράφονται σε αυτοβιογραφικά κείμενα και συνεντεύξεις, η στρατολόγηση στο αντάρτικο συνδέεται άμεσα με την εμπειρία της πείνας και τη διάλυση των τοπικών οικονομικών δομών. Κατά μία άποψη, η ένταξη στις «λαϊκές στρατιές» υπήρξε για πολλούς αγρότες ένας συνδυασμός ιδεολογικής στράτευσης και αναζήτησης «τροφοδοτικής ασφάλειας» σε σχέση με την εξαντλημένη ύπαιθρο (Tsoutsoumpis 2016). Στη Θεσσαλία, όπου οι επιτάξεις σιτηρών και ζωικού κεφαλαίου είχαν ήδη αποσταθεροποιήσει τα αγροτικά νοικοκυριά, η προοπτική να ενταχθεί κανείς σε ένα οργανωμένο σώμα με πρόσβαση σε συμμαχικό ανεφοδιασμό αποκτούσε ιδιαίτερη βαρύτητα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συμμετοχή εβραίων κατοίκων της Θεσσαλίας στο οργανωμένο αντάρτικο, όπως έχει αναδειχθεί από το Μουσείο Εβραϊκής Ιστορίας της Ελλάδος στην έκθεση και τον κατάλογο *Synagonistis: Greek Jews in the National Resistance* (Jewish Museum of Greece 2013). Από τη Λάρισα, τον Βόλο, τα Τρίκαλα και την Καρδίτσα, δεκάδες εβραίοι άνδρες και γυναίκες εντάχθηκαν στον ΕΛΑΣ, συχνά ακριβώς για να ξεφύγουν από την πείνα και τις διώξεις στις πόλεις. Η περίπτωση του Λεόν Σάκκη, που έπεσε στη μάχη του Καραλάρ κοντά στη Λάρισα το 1944, αλλά και της Αλέγρας Φελούς-Καπέτα, στελέχους του ΕΑΜ στη δυτική Θεσσαλία, δείχνουν πώς η αντιστασιακή δράση λειτούργησε για τις εβραϊκές κοινότητες ως δρόμος επιβίωσης και αξιοπρέπειας.

Ταυτόχρονα, οι μαρτυρίες από χωριά των Αγράφων και της Νεβρόπολης αναδεικνύουν τον καθοριστικό ρόλο των γυναικών στις «αθέατες» πλευρές του οργανωμένου αντάρτικου: τη διακίνηση τροφίμων, τη φιλοξενία τραυματιών και τη συντήρηση κρυψώνων. Στο αρχείο προφορικής ιστορίας του προγράμματος «Ιστορική Μνήμη» και σε συνεντεύξεις που διασώζονται ψηφιακά, γυναίκες από την περιοχή περιγράφουν πώς έψηναν ψωμί τη νύχτα, έκρυβαν σακιά με σιτάρι κάτω από τα κρεβάτια ή μετέφεραν τυρί και καλαμπόκι σε δυσπρόσιτες τοποθεσίες, συχνά συνοδευόμενες από παιδιά ώστε να μην κινούν υποψίες. Αυτές οι «οικιακές» πρακτικές τροφοδοσίας λειτουργούσαν ως κρίσιμος σύνδεσμος ανάμεσα στην οικογενειακή επιβίωση και στην υποστήριξη του ένοπλου αγώνα.

Παρά το ηρωικό αφήγημα, η σχέση ανάμεσα στις αντάρτικες μονάδες και τις αγροτικές κοινότητες δεν ήταν απαλλαγμένη από εντάσεις. Σχετικά πρόσφατη έρευνα για την καθημερινότητα των ανταρτών, αλλά και μελέτες για τον «ατυπικό πόλεμο» στην Ελλάδα, δείχνουν ότι η χρόνια έλλειψη πόρων, η κούραση και οι εσωτερικές αντιπαλότητες οδήγησαν μερικές φορές σε καταχρήσεις, καταναγκαστικές επιτάξεις ή ακόμη και εμπλοκή σε τοπικά δίκτυα μαύρης αγοράς (Tsoutsoumpis 2016). Οι εντάσεις αυτές αποτυπώνονται σε μεταπολεμικές μαρτυρίες χωρικών που αναγνωρίζουν τον ιστορικό ρόλο του ΕΛΑΣ αλλά δεν παραλείπουν να καταγράψουν και στιγμές αυθαιρεσίας, ιδίως στα τελευταία χρόνια της Κατοχής, όταν οι εμφύλιες συγκρούσεις όξυναν την κατάσταση.

Οι τοπικές αφηγήσεις από την Καρδίτσα και τα χωριά γύρω από τη λίμνη Πλαστήρα υπογραμμίζουν επίσης τον τρόπο με τον οποίο ο ένοπλος αγώνας και ο επισιτισμός συνδέθηκαν με τη διεθνή παρουσία στη Θεσσαλία. Το «αντάρτικο αεροδρόμιο» παρουσιάζεται στις μαρτυρίες Βρετανών της SOE και Ελλήνων ανταρτών ως κόμβος όπου διασταυρώνονταν οι ανάγκες του συμμαχικού πολέμου με την καθημερινότητα της πείνας: τα αεροπλάνα μετέφεραν υλικό και οπλισμό, αλλά ταυτόχρονα, σε συνεργασία με τις τοπικές επιτροπές, διοχέτευαν τρόφιμα σε χωριά που είχαν αποκοπεί από τα κανονικά δίκτυα διανομής. Στις αφηγήσεις αυτές, το φαγητό εμφανίζεται τόσο ως στρατιωτικός πόρος όσο και ως συμβολική επιβεβαίωση της «αναγνώρισης» του αγώνα από τους Συμμάχους. (ERT 2023)

Μια άλλη πτυχή των κοινωνικών αντιστάσεων στη Θεσσαλία αφορά τις μορφές συλλογικής οργάνωσης που πλαισίωσαν το οργανωμένο αντάρτικο. Η ανάπτυξη των τοπικών οργανώσεων του ΕΑΜ -λαϊκές επιτροπές, επιτροπές επισιτισμού, επιτροπές

αυτοάμυνας- δημιούργησε νέα κανάλια συμμετοχής για αγρότες, γυναίκες και νεολαία (Papadopoulos 2015). Αυτές οι επιτροπές δεν περιορίζονταν στον ανεφοδιασμό των ανταρτών· αναλάμβαναν τη διαχείριση των κοινοτικών αποθηκών, την οργάνωση συσσιτίων για τους πιο αδύναμους και, σε ορισμένες περιπτώσεις, τη ρύθμιση των τοπικών αγορών, ώστε να περιορίζεται η κερδοσκοπία.

Στο επίπεδο της ατομικής εμπειρίας, πολλά απομνημονεύματα ανταρτών από τη Θεσσαλία, δημοσιευμένα κυρίως τις δεκαετίες του 1960-1980, περιγράφουν την καθημερινότητα στα λημέρια των Αγράφων και του Ολύμπου μέσα από εικόνες πείνας, κρύου και συνεχούς μετακίνησης. Στα κείμενα αυτά, η εύρεση φαγητού -ένα ξεφτισμένο καρβέλι, λίγα φασόλια, γάλα από κάποιο μαντρί- παρουσιάζεται σχεδόν ως συλλογικό κατόρθωμα, στο οποίο συμβάλλουν αντάρτες και χωρικοί. Η επισιτιστική διάσταση του αγώνα καταλαμβάνει συχνά περισσότερο χώρο από τις περιγραφές των μαχών, στοιχείο που συνάδει με τη γενικότερη διαπίστωση ότι η πείνα αποτέλεσε κεντρικό βίωμα της Κατοχής, ακόμη και για όσους έφεραν όπλα (Hionidou 2006).

Τέλος, η μεταπολεμική μνήμη της Θεσσαλίας για το οργανωμένο αντάρτικο και τον επισιτισμό διαμορφώθηκε μέσα από ένα μωσαϊκό πηγών. Τοπικές μονογραφίες, εκδόσεις συλλόγων αγωνιστών, δημοτικά αφιερώματα, αλλά και σύγχρονες ψηφιακές εκθέσεις. Η πρόσφατη έρευνα για τη μνήμη της Κατοχής έχει δείξει ότι οι αφηγήσεις της πείνας και της αντίστασης αλληλοδιαπλέκονται, με την έμφαση άλλοτε να δίνεται στην ηρωική διάσταση του ένοπλου αγώνα και άλλοτε στην τραυματική εμπειρία της στέρησης (Hionidou 2025). Στη θεσσαλική περίπτωση, το οργανωμένο αντάρτικο καταγράφεται τόσο ως στρατιωτική δύναμη όσο και ως κοινωνικό πλέγμα που προσπάθησε να αναδιανείμει την τροφή, να προστατεύσει τις κοινότητες και να μετατρέψει την επιβίωση σε μορφή καθημερινής αντίστασης.

4.1.1 Μη ένοπλες αντιστάσεις

Η έννοια της «μη ένοπλης αντίστασης» στη Θεσσαλία της Κατοχής αφορά ένα πλήθος πρακτικών που εκτείνονται από μικρές καθημερινές πράξεις ανυπακοής έως οργανωμένες μορφές κοινωνικής αυτοάμυνας γύρω από το ζήτημα του επισιτισμού. Σε ένα αγροτικό περιβάλλον όπου ο έλεγχος της παραγωγής σιτηρών, βαμβακιού και λαδιού ήταν στρατηγικής σημασίας για τις κατοχικές δυνάμεις, η άρνηση συμμόρφωσης στις επιτάξεις είχε άμεση πολιτική φόρτιση, ακόμη κι όταν εμφανιζόταν ως «απλή» λαθραία αποθήκευση προϊόντων (Mazower, 1993). Η ιστοριογραφία της Κατοχής έχει δείξει ότι αυτές οι πρακτικές ανυπακοής αποτελούν κρίσιμη διάσταση της εμπειρίας της Κατοχής, συμπληρωματική προς τον ένοπλο αγώνα, και όχι δευτερεύον ή «παθητικό» στοιχείο (Voglis & Nioutsikos, 2017).

Στη θεσσαλική ύπαιθρο η απόκρυψη τροφίμων υπήρξε ίσως η πιο διαδεδομένη μορφή μη ένοπλης αντίστασης. Οι αγρότες είχαν ήδη από τον Μεσοπόλεμο εμπειρία στο να «παίζουν» με τα αποθέματα, αποκρύβοντας ποσότητες από το κράτος ή τους πιστωτές. Στην Κατοχή οι παλαιές αυτές τεχνικές απέκτησαν νέο, πολιτικό περιεχόμενο (Lekka et al., 2021). Τοπικές μελέτες για τη Θεσσαλία καταγράφουν πρακτικές όπως το θάψιμο σιτηρών σε πιθάρια, η διασπορά των αποθεμάτων σε συγγενικά σπίτια και μαντριά, η νυχτερινή μεταφορά ζώων σε ορεινά βοσκοτόπια για να αποφευχθούν οι επιτάξεις, αλλά και η σκόπιμη υποδήλωση της παραγωγής στις απογραφές των κατοχικών αρχών (Arseniou, 1999).

Η απόκρυψη δεν περιοριζόταν σε υλικές τεχνικές. Απαιτούσε δίκτυα εμπιστοσύνης και σιωπής στο εσωτερικό των κοινοτήτων. Ολόκληρα χωριά στην πεδιάδα της Λάρισας και της Καρδίτσας εμφανίζονται στις πηγές ως «κλειστά» απέναντι στις αρχές. Λίγοι μιλούν, ακόμη λιγότεροι καταδίδουν, ενώ οι επιτάξεις εξαντλούνται σε επιφανειακούς ελέγχους (Papadopoulos, 2015). Η σιωπηρή συμφωνία να προστατευθούν τα αποθέματα, έστω και αν αυτό σήμαινε σύγκρουση με τις κατοχικές διαταγές, συνδέει τις πρακτικές επιβίωσης με μια μορφή συλλογικής πολιτικής στάσης.

Μορφή μη ένοπλης αντίστασης υπήρξε και το «μικρο-σαμποτάζ» στην αγροτική παραγωγή και στις μεταφορές. Πέρα από τις εντυπωσιακές ανατινάξεις γεφυρών ή σιδηροδρομικών γραμμών, που συνδέονται περισσότερο με τον ένοπλο αγώνα, η καθημερινή υπονόμευση περιλάμβανε καθυστερήσεις στη φόρτωση, εσκεμμένες βλάβες σε κάρα ή σε ζώα έλξης, αλλά και παράδοση κατώτερης ποιότητας προϊόντων

στις κατοχικές αποθήκες (Chimbos, 1999). Στις θεσσαλικές κωμοπόλεις μύλοι και αποθήκες εμφανίζονται σε μαρτυρίες να «παθαίνουν βλάβες» ακριβώς τις ημέρες που είχαν προγραμματιστεί μεγάλες αποστολές σιτηρών, κάτι που οι κάτοικοι περιγράφουν ως συνειδητή τακτική καθυστέρησης (Arseniou, 1999).

Η προστασία των προμηθειών δεν αφορούσε μόνο την πρωτογενή παραγωγή, αλλά και τη διανομή. Τοπικές επιτροπές επισιτισμού, είτε συνδεδεμένες με το ΕΑΜ είτε με την Εκκλησία και τους δήμους, αναλάμβαναν να «φιλτράρουν» τις λίστες δικαιούχων και να διοχετεύουν μέρος των αποστολών τροφίμων σε οικογένειες που δεν κάλυπταν τα τυπικά κριτήρια ή ήταν πολιτικά εκτεθειμένες (Hionidou, 2013). Σε χωριά της Θεσσαλίας, οι τοπικές εφορίες τροφίμων λειτουργούσαν συχνά ως μεσολαβητές ανάμεσα στις κατοχικές αρχές και την κοινότητα, καθυστερώντας ή «χάνοντας» μέρος των επιταγμένων ποσοτήτων προτού φτάσουν στα κέντρα συγκέντρωσης (Papadopoulos, 2015).

Κεντρικό ρόλο σε αυτές τις πρακτικές είχε η γυναικεία εργασία, διάχυτη αλλά συχνά αόρατη στις επίσημες πηγές. Οι γυναίκες ήταν υπεύθυνες για την αποθήκευση και την επεξεργασία της τροφής μέσα στο νοικοκυριό γι' αυτό και γνώριζαν πού βρίσκονταν τα αποθέματα, πώς μπορούσαν να μετακινηθούν χωρίς να γίνουν αντιληπτά και πώς να «σώσουν» έστω και λίγα κιλά σιτηρών από τις επιτάξεις (Hionidou, 2011).

Η Εκκλησία και τα δίκτυα χριστιανικής αλληλεγγύης αποτέλεσαν επίσης σημαντικούς φορείς μη ένοπλης αντίστασης. Στην Αθήνα η Εθνική Οργάνωση Χριστιανικής Αλληλεγγύης (ΕΟΧΑ) λειτούργησε ως σκιώδης κοινωνική πρόνοια, διοχετεύοντας τρόφιμα σε λιμοκτονούντες και συχνά παραβιάζοντας τους επίσημους περιορισμούς (Hionidou, 2013). Στη Θεσσαλία, οι ενορίες και οι μητροπόλεις ανέλαβαν ρόλο μεσολαβητή, οργανώνοντας συσσίτια και κρυφές διανομές σε ορεινές κοινότητες, ενώ ιερείς συμμετείχαν σε αποκρύψεις προμηθειών ή διευκόλυναν τη μεταφορά σιτηρών προς περιοχές με μεγαλύτερη ένδεια (Arseniou, 1999).

Οι πρακτικές αυτές συχνά κινούνταν στο όριο ανάμεσα στην αντίσταση και τη μαύρη αγορά. Η πώληση ή ανταλλαγή μικρών ποσοτήτων τροφίμων «εκτός συστήματος» έθετε τα νοικοκυριά σε μια γκρίζα ζώνη νομιμότητας. Σχεδόν όλοι οι κάτοικοι των κατεχόμενων περιοχών συμμετείχαν σε κάποια μορφή παράτυπης διακίνησης, άλλοτε για καθαρά κερδοσκοπικούς λόγους και άλλοτε για να εξασφαλίσουν την επιβίωση της οικογένειας (Hionidou, 2004).

Άλλη μορφή μη ένοπλης αντίστασης ήταν η συλλογική παρεμπόδιση των ερευνών και των ελέγχων. Κάτοικοι χωριών οργανώνονταν ώστε να ειδοποιούν έγκαιρα για τις κινήσεις των κατοχικών αποσπασμάτων, χρησιμοποιώντας παιδιά ως «παρατηρητές» στους δρόμους και στα υψώματα, ενώ οι άνδρες απουσίαζαν δήθεν για αγροτικές εργασίες αφήνοντας γυναίκες και ηλικιωμένους να «υποδεχθούν» τα αποσπάσματα και να κερδίσουν χρόνο (Mazower, 1993). Στη Θεσσαλία, η εγγύτητα μεταξύ ορεινών και πεδινών οικισμών διευκόλυνε την ταχεία μεταφορά ειδήσεων και προμηθειών, ενισχύοντας τη δυνατότητα των κοινοτήτων να προστατεύουν τα αποθέματά τους (Lekka et al., 2021).

Σε επίπεδο συμβολικών πρακτικών, μη ένοπλη αντίσταση αποτέλεσε και η άρνηση αποδοχής των κατοχικών αφηγήσεων για την πείνα και τις επιτάξεις. Σε μεταπολεμικές αφηγήσεις η ευθύνη για τον λιμό αποδίδεται όχι μόνο στην «ξένη κατοχή», αλλά και σε συγκεκριμένες ομάδες που πλούτισαν από τη μαύρη αγορά, συγκροτώντας μια «ηθική οικονομία» γύρω από το φαγητό και την αδικία (Hionidou, 2011). Στη Θεσσαλία, όπου η γη και η σοδειά ήταν ήδη πριν τον πόλεμο πεδίο κοινωνικών συγκρούσεων, η κατοχική εμπειρία παγίωσε αντιλήψεις περί «δίκαιης» και «άδικης» διαχείρισης των προμηθειών, οι οποίες συχνά συνδέθηκαν με την υποστήριξη ή την απόρριψη των αντιστασιακών οργανώσεων (Arseniou, 1999).

Η πρόσφατη στροφή του ενδιαφέροντος της ιστοριογραφίας στην καθημερινή ζωή αναδεικνύει ότι αυτές οι πρακτικές μη ένοπλης αντίστασης δεν ήταν περιφερειακές, αλλά θεμελιώδεις για την επιβίωση των κοινοτήτων και για τη διατήρηση ενός στοιχειώδους ελέγχου πάνω στην τροφή. Η ανάδειξη προφορικών μαρτυριών και τοπικών αρχείων επιτρέπει να ιδωθούν οι θεσσαλικές κοινωνίες όχι μόνο ως «πεδία επιχειρήσεων» του ΕΛΑΣ, αλλά και ως δρώντα υποκείμενα που, μέσα από την απόκρυψη, το σαμποτάζ και την προστασία των προμηθειών, διαπραγματεύονταν καθημερινά τα όρια της εξουσίας των κατακτητών (Voglis & Nioutsikos, 2017). Η μη ένοπλη αντίσταση στη Θεσσαλία συνιστά έτσι κρίσιμο κρίκο ανάμεσα στον επισιτισμό, την επιβίωση και τη συγκρότηση κοινωνικών δεσμών αλληλεγγύης.

4.2 ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και υποστήριξη από τον τοπικό πληθυσμό

Η Θεσσαλία κατέχει ιδιαίτερη θέση στην ιστορία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, καθώς συνδύαζε έναν εκτεταμένο ορεινό χώρο (Άγραφα, Πήλιο, Όλυμπος, Όσσα) με μια από τις σημαντικότερες αγροτικές πεδιάδες της χώρας. Ήδη από το 1942 μικρές αντάρτικες ομάδες εγκαθίστανται στα ορεινά συγκροτήματα της περιοχής, αξιοποιώντας την πρόσβαση σε χωριά που μπορούσαν να παράσχουν τρόφιμα, καταφύγιο και πληροφορίες (Mazower, 1993). Το ΕΑΜ, ως πολιτικός φορέας, δημιούργησε τοπικές οργανώσεις σε θεσσαλικές κωμοπόλεις και χωριά, λειτουργώντας ως διαμεσολαβητής ανάμεσα στα αιτήματα των αγροτών για τροφή και προστασία και στο ένοπλο σκέλος της αντίστασης (Fleischer, 1986).

Οι κοινωνικές ρίζες του ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία συνδέονται στενά με τις προπολεμικές αγροτικές ιεραρχίες. Σε πολλές περιπτώσεις, μικροκαλλιεργητές, ακτήμονες και αγροτικά εργατικά στρώματα αποτέλεσαν το βασικό σώμα των μαχητών και των υποστηρικτών, βλέποντας στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ όχι μόνο μια αντιστασιακή οργάνωση, αλλά και έναν φορέα κοινωνικού μετασχηματισμού (Lekka et al., 2021). Η προπολεμική μνήμη των αγώνων κατά των τσιφλικάδων και των προσπαθειών για αναδιανομή της γης λειτούργησε ως ιστορικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο οικοδομήθηκαν νέες μορφές πολιτικής στράτευσης στην Κατοχή (Arseniou, 1999).

Η υποστήριξη του τοπικού πληθυσμού προς το αντάρτικο εκφράστηκε κατ' αρχάς μέσω της τροφοδοσίας. Χωριά της θεσσαλικής ορεινής ζώνης ανέλαβαν την τακτική προμήθεια των ανταρτικών σωμάτων με σιτηρά, τυρί, κρέας και άλλα βασικά προϊόντα, συχνά μέσω «εισφορών» που αποφασίζονταν από λαϊκές συνελεύσεις ή τοπικές επιτροπές του ΕΑΜ (Chimbos, 1999). Το αντάρτικο, από την πλευρά του, επιχειρούσε να ρυθμίσει αυτές τις εισφορές ώστε να μην εξαντλούνται οι τοπικοί πόροι, γνωρίζοντας ότι χωρίς τη συναίνεση των κοινοτήτων η παρουσία του θα ήταν δύσκολα βιώσιμη (Fleischer, 1986).

Στη Θεσσαλία, η σχέση ανάμεσα στον ΕΛΑΣ και τις αγροτικές κοινότητες είχε συχνά τον χαρακτήρα αμοιβαίας προστασίας. Οι αντάρτες παρείχαν ασφάλεια έναντι των επιτάξεων και των επιδρομών, αποτρέποντας ή τιμωρώντας όσους συνεργάζονταν με τις κατοχικές αρχές, ενώ οι χωρικοί πρόσφεραν τροφή, πληροφορίες και καταφύγιο (Mazower, 1993). Το γεγονός ότι ο ΕΛΑΣ τιμωρούσε ανοιχτά τους μεγαλέμπορους που

κερδοσκοπούσαν με τα σιτηρά και το λάδι, είχε ιδιαίτερη απήχηση σε περιοχές με έντονη μνήμη κοινωνικών ανισοτήτων, όπως η Θεσσαλική πεδιάδα (Hionidou, 2004).

Οι αντάρτικες επιχειρήσεις στη Θεσσαλία στόχευαν συστηματικά σε σιδηροδρομικές και οδικές υποδομές που σχετίζονταν με τη μεταφορά τροφίμων και στρατιωτικού υλικού. Ανατινάξεις σε τμήματα της γραμμής Λάρισας-Βόλου και επιθέσεις σε γερμανικές φάλαγγες στην ορεινή ζώνη κατέστησαν τη διακίνηση τροφίμων επισφαλή, μειώνοντας την ικανότητα των κατοχικών δυνάμεων να μεταφέρουν επιταγμένα προϊόντα από τη Θεσσαλία προς τα μεγάλα αστικά κέντρα (Papadopoulos, 2015). Η στρατηγική αυτή αφενός στήριξε τις επιβιωτικές δυνατότητες των τοπικών κοινοτήτων, αφετέρου ενίσχυσε το κύρος του ΕΛΑΣ ως δύναμης που «προστατεύει το ψωμί του λαού».

Η έντονη παρουσία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία δεν υπήρξε αναίμακτη. Οι γερμανικές και ιταλικές δυνάμεις κατοχής απάντησαν με «αντιποίνων» απέναντι σε χωριά που θεωρούσαν «ανταρτόπληκτα», εφαρμόζοντας πρακτικές μαζικών συλλήψεων, εμπρησμών και εκτελέσεων, όπως έχει καταγραφεί και σε άλλες περιοχές της χώρας (Mazower, 1993). Στη Θεσσαλία, τέτοια αντίποινα παγίωσαν την αντίληψη ότι ο πληθυσμός τιμωρείται συλλογικά για τη στήριξη του στο αντάρτικο, ενισχύοντας αφενός τη συμπάθεια προς την αντίσταση, αφετέρου τις εσωτερικές εντάσεις γύρω από το αν «άξιζε» το τίμημα (Voglis & Nioutsikos, 2017).

Παράλληλα, οι σχέσεις του ΕΛΑΣ με άλλες πολιτικο-στρατιωτικές ομάδες και με τμήματα του τοπικού πληθυσμού δεν ήταν πάντα αρμονικές. Η ανισομερής κατανομή των εισφορών σε τρόφιμα, η τιμωρία όσων θεωρούνταν συνεργάτες των αρχών και οι συγκρούσεις με ανταγωνιστικές οργανώσεις (ή και με ένοπλες ομάδες αυτοάμυνας που δεν εντάχθηκαν στο ΕΑΜ) δημιούργησαν εστίες έντασης, τις οποίες η πρόσφατη ιστοριογραφία έχει συνδέσει με τις απαρχές του εμφυλιοπολεμικού διχασμού (Kalyvas, 2008). Ωστόσο, ακόμα και σε αυτές τις περιπτώσεις, η πρόσβαση στην τροφή και η προστασία των προμηθειών παραμένουν κεντρικοί άξονες των συγκρούσεων.

Η μεταπολεμική μνήμη στη Θεσσαλία διατήρησε έντονα τα στοιχεία της λαϊκής στήριξης προς το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Τοπικά μνημεία, επετειακές τελετές και συλλογές προφορικών μαρτυριών αναδεικνύουν τη συμβολή των «ανώνυμων» χωρικών στην τροφοδοσία και φιλοξενία των ανταρτών, υπογραμμίζοντας ότι χωρίς τη βοήθεια αυτή ο αγώνας θα ήταν ανέφικτος (Arseniou, 1999). Η σύγχρονη ιστοριογραφική

αναθεώρηση δεν αγνοεί τις αντιφάσεις και τις βίαιες πτυχές του αντάρτικου, αλλά επιμένει ότι η κοινωνική του ρίζωση στη Θεσσαλία εξηγείται, σε μεγάλο βαθμό, από την ικανότητά του να απαντήσει στο βασικό ερώτημα της εποχής: πώς θα βρεθεί τροφή και προστασία μέσα σε συνθήκες κατοχικού λιμού (Hionidou, 2006).

Τελικά, τα αντάρτικα κινήματα στη Θεσσαλία δεν μπορούν να κατανοηθούν αποκομμένα από τις μη ένοπλες μορφές αντίστασης και τις πρακτικές επιβίωσης των αγροτικών κοινοτήτων. Ο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ αξιοποίησε, αλλά και μετέβαλε, προϋπάρχοντα δίκτυα αλληλεγγύης, ανταλλαγής και προστασίας της τροφής, τα οποία είχαν ήδη ενεργοποιηθεί για να αντιμετωπιστεί η πείνα. Η θεσσαλική εμπειρία δείχνει ότι ο ένοπλος αγώνας και η καθημερινή επιβίωση ήταν στενά αλληλένδετα. Οι χωρικοί στήριζαν τους αντάρτες επειδή προστάτευαν το ψωμί τους, και οι αντάρτες επιβίωσαν επειδή ρίζωσαν σε αυτές τις κοινότητες.

4.3 Η καθημερινή «αντίσταση» της επιβίωσης

Η έννοια της «καθημερινής αντίστασης» βοηθά να κατανοήσουμε πώς η επιβίωση στην Κατοχή δεν ήταν μια ουδέτερη, «αποπολιτικοποιημένη» διαδικασία, αλλά συχνά έπαιρνε πολιτικό νόημα, ακόμη κι όταν οι πρωταγωνιστές δεν το διατύπωναν έσφι ρητά. Η ιστοριογραφία της μικρο-ανυπακοής δείχνει ότι πρακτικές όπως η απόκρυψη παραγωγής, η καθυστέρηση στην απόδοση φόρων ή η «υποαπόδοση» σοδειάς μπορούν να αποτελούν μορφή σιωπηρής αντίστασης απέναντι σε ένα καταπιεστικό καθεστώς (Scott 1985). Στο θεσσαλικό πλαίσιο, όπου η γη και η σοδειά αποτελούσαν τον βασικό πόρο επιβίωσης, τέτοιες πρακτικές αποκτούν ιδιαίτερη σημασία.

Η πείνα και ο φόβος δεν διέλυσαν αυτομάτως τις κοινωνικές σχέσεις αντίθετα, σε πολλές περιπτώσεις ενεργοποίησαν ένα «ηθικό οικονομικό» πλαίσιο, όπου η υποστήριξη συγγενών και γειτόνων θεωρήθηκε καθήκον και όχι απλώς φιλανθρωπία. Η κατανομή της πλεονάζουσας τροφής σε συγγενείς, η φιλοξενία άστεγων συγχωριανών ή η σκόπιμη αποσιώπηση πληροφοριών για τα αποθέματα ενός νοικοκυριού απέναντι στις αρχές, γίνονταν αντιληπτά ως πράξεις «σωστές» και δίκαιες, ακόμη και αν ήταν τυπικά παράνομες (Hionidou 2011). Στη Θεσσαλία, όπου τα δίκτυα

συγγένειας και χωριού ήταν ήδη πυκνά πριν τον πόλεμο, αυτά τα άτυπα ηθικά πλαίσια της αλληλοβοήθειας αποτέλεσαν βασικό μηχανισμό επιβίωσης.

Σε πολλές θεσσαλικές κοινότητες, η απόφαση να αποκρυβεί ένα μέρος της σοδειάς από τις καταγραφές και τις επιτάξεις είχε διπλή στόχευση: την προστασία της οικογένειας και του χωριού, αλλά και τον περιορισμό της δυνατότητας των κατοχικών αρχών να ελέγχουν πλήρως τη διανομή της τροφής. Σε μελέτες για τον λιμό, αναδεικνύεται ότι οι αγρότες σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας υποδήλωναν συστηματικά την παραγωγή τους, χρησιμοποιώντας κρυφές αποθήκες, «διπλά» σακιά και δίκτυα μεταφοράς εκτός επίσημων καναλιών (Mazower 1993). Αντίστοιχες πρακτικές προκύπτουν και από τις προφορικές μαρτυρίες που σχετίζονται με τη θεσσαλική ύπαιθρο (Hionίδου 2006).

Οι γυναίκες των αγροτικών νοικοκυριών βρέθηκαν συχνά στο επίκεντρο αυτής της «σιωπηλής αντίστασης», καθώς ήταν εκείνες που διαχειρίζονταν πρακτικά τη συλλογή, την αποθήκευση και την ανακατανομή της τροφής στο εσωτερικό της οικογένειας. Η λεπτομερής περιγραφή διατροφικών στρατηγικών, από τη χρήση «φαγητών της πείνας» μέχρι την ανακύκλωση κάθε διαθέσιμου πόρου, στηρίζεται σε αφηγήσεις γυναικών, οι οποίες συχνά αποφάσιζαν ποιος θα φάει και τι, με κριτήρια που συνδύαζαν την επιβίωση με την ηθική υποχρέωση απέναντι σε παιδιά, ηλικιωμένους ή φιλοξενούμενους (Hionίδου 2011). Η επιλογή να κρατηθεί ένα πιάτο φαγητό για έναν κρυμμένο αντάρτη ή για ένα ορφανό παιδί δεν ήταν μόνο πράξη φροντίδας αλλά και πράξη με σαφές πολιτικό φορτίο.

Σε επίπεδο κοινότητας, ορισμένες πρακτικές που φαινομενικά στόχευαν μόνο στην «τακτοποίηση» της καθημερινής ζωής όπως η κοινή χρήση αποθηκών, η εναλλαγή στη χρήση ζώων ή εργαλείων, η σιωπηρή συμφωνία να «μην ειπωθούν όλα» στον κοινοτάρχη ή στις αρχές, λειτουργούσαν ως άμυνα απέναντι στην απόλυτη διαφάνεια που επιδίωκαν οι κατακτητές. Η μελέτη των κοινωνικών δομών της προπολεμικής Θεσσαλίας δείχνει ότι ήδη πριν τον πόλεμο υπήρχαν ισχυρά δίκτυα συγγενείας και αμοιβαίας υποστήριξης στην αγροτική κοινωνία (Lekka et al. 2021). Σε συνθήκες Κατοχής, αυτά τα δίκτυα λειτούργησαν ως έτοιμη «υποδομή» για να κρυφτούν αποθέματα, να οργανωθούν μη καταγεγραμμένες ανταλλαγές και να προστατευθούν οι πιο ευάλωτοι.

Η αντίσταση της επιβίωσης εκδηλώθηκε επίσης μέσα από τον τρόπο με τον οποίο αγροτικές οικογένειες διαχειρίζονταν τις σχέσεις τους με την αγορά και τη μαύρη

αγορά. Πολλές οικογένειες επέλεξαν συνειδητά να περιορίσουν τις πωλήσεις στη μαύρη αγορά, ακόμη κι όταν θα μπορούσαν να αποκομίσουν μεγάλο κέρδος, επειδή θεωρούσαν ανήθικο να «κερδίζουν από την πείνα των άλλων» (Hionidou 2006). Στη Θεσσαλία, όπου η πρόσβαση σε σιτηρά ήταν, σε σύγκριση με τα αστικά κέντρα, κάπως ευνοϊκότερη, τέτοιες αποφάσεις μπορούσαν να σημαίνουν ότι το χωριό στρεφόταν περισσότερο σε δίκτυα ανταλλαγής και συγγενικής υποστήριξης παρά σε ανεξέλεγκτη κερδοσκοπία.

Η εσκεμμένη «σύγχυση» ανάμεσα σε οικογενειακές υποχρεώσεις και πολιτική δράση είναι χαρακτηριστική στις ζώνες όπου δρούσε το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Η σίτιση και η προστασία ανταρτών από χωρικούς παρουσιάζονταν προς τα έξω ως πράξεις φιλοξενίας ή «χρέους προς τα παιδιά του χωριού», αλλά στην πράξη δημιουργούσαν μια συνεχή γραμμή τροφοδοσίας και ενημέρωσης για το αντάρτικο (Mazower 1993). Η διάκριση ανάμεσα στο «απλώς βοηθάω συγγενείς και γνωστούς» και στο «συμμετέχω στο εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα» γινόταν ολοένα πιο ρευστή.

Η έννοια της «ηθικής οικονομίας» βοηθά να δούμε ότι πολλές μικρές πράξεις, όπως η διακριτική προτεραιότητα των πιο αδύναμων σε μια ουρά συσσιτίου ή η παραβίαση των κανόνων διανομής σε ένα κοινοτικό αποθετήριο, απέδιδαν προτεραιότητα στη δικαιοσύνη και όχι στη νομιμότητα.

Η σχέση ανάμεσα στην καθημερινή επιβίωση και τις πιο «ορατές» μορφές αντίστασης, όπως το αντάρτικο, ήταν κυκλική. Η επιβίωση των νοικοκυριών στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στο ότι η ύπαιθρος διατηρούσε στοιχειώδη αυτονομία απέναντι στον επισιτιστικό έλεγχο, ενώ η επιβίωση του αντιστασιακού κινήματος προϋπέθετε την πρόσβαση σε ένα δίκτυο χωρικών πρόθυμων να μοιραστούν τροφή, πληροφορίες και καταφύγιο (Mazower 1993). Μέσα από αυτή τη διαδικασία, καθημερινές πράξεις, όπως το κρέμασμα ενός σακιού με σιτάρι σε κρυψώνα ή το άνοιγμα της πόρτας σε έναν κυνηγημένο, εντάσσονται σε ένα πολύ ευρύτερο πεδίο πολιτικής σύγκρουσης.

Η ίδια η μνήμη της Κατοχής αποτυπώνει την επιβίωση ως μορφή αντίστασης. Η έμφαση στην αλληλεγγύη, στην άρνηση της αδιαφορίας και στην προστασία των πιο αδύναμων δείχνει ότι η καθημερινή επιβίωση δεν ήταν απλώς προσαρμογή στην κατοχική πραγματικότητα, αλλά και πράξη ηθικής, κοινωνικής και, τελικά, πολιτικής αντίστασης.

4.4 Εκκλησία, κοινότητες και λαϊκές μορφές οργάνωσης ως δίκτυα αλληλοβοήθειας

Η Ορθόδοξη Εκκλησία, ήδη πριν την Κατοχή, κατείχε κεντρική θέση στην ελληνική κοινωνία ως θεσμός που συνέδεε το εθνικό, το τοπικό και το κοινοτικό επίπεδο. Κατά την περίοδο 1941-1944, ο ρόλος της Εκκλησίας στην ανακούφιση του πληθυσμού και στη διαχείριση της κρίσης της πείνας εντάθηκε και πήρε συχνά χαρακτήρα υπέρβασης των στενών θρησκευτικών καθηκόντων (Anastasakis 2014). Η ηγεσία της Εκκλησίας, με προεξάρχουσα φυσιογνωμία τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό, προσπάθησε να συνδυάσει διαμεσολάβηση προς τις κατοχικές αρχές με τη δημιουργία δικτύων φιλανθρωπίας και προστασίας του άμαχου πληθυσμού.

Η δημιουργία και λειτουργία της *Εθνικής Οργανώσεως Χριστιανικής Αλληλεγγύης* (ΕΟΧΑ) εντάσσεται σε αυτή την προσπάθεια θεσμοποιημένης αλληλοβοήθειας με σαφή εκκλησιαστικό αποτύπωμα. Ιδίως στην Αθήνα, εκκλησιαστικοί φορείς συνεργάστηκαν με τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό και τις διεθνείς αποστολές επισιτιστικής βοήθειας για τη λειτουργία συσσιτίων που απευθύνονταν κυρίως σε ευάλωτες ομάδες, όπως παιδιά και ηλικιωμένοι (Hionidou 2013). Η παρέμβαση αυτή, αν και περισσότερο ορατή στα μεγάλα αστικά κέντρα, είχε αντανάκλαση και στην επαρχία, καθώς μέρος της βοήθειας διοχετευόταν μέσω ενοριών ή μοναστηριών.

Στη Θεσσαλία, οι ενορίες και τα μοναστήρια λειτούργησαν συχνά ως κόμβοι τοπικής αλληλεγγύης. Αν και δεν αναφέρεται ρητά σε φιλανθρωπική δράση της τοπικής εκκλησίας, η εκκλησία εμφανίζεται ως κεντρικός χώρος συγκέντρωσης και επικοινωνίας στο χωριό, από όπου μεταδίδονταν τα δελτία του ΕΑΜ (Moisis 2004). Σε πολλά χωριά της Θεσσαλίας, η ενορία λειτουργούσε επίσης ως σημείο στήριξης για φτωχότερες οικογένειες ή πρόσφυγες, κάτι που εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνικής αλληλεγγύης της περιόδου. Σε άλλα χωριά της περιοχής, η ενορία διευκόλυνε τη διακριτική μεταφορά τροφίμων από πιο ευκατάστατες οικογένειες προς εκείνες που αντιμετώπιζαν οξύ επισιτιστικό πρόβλημα, μετατρέποντας την παραδοσιακή εκκλησιαστική φιλανθρωπία σε μηχανισμό επιβίωσης.

Οι τοπικές κοινότητες δεν περιορίστηκαν, όμως, στην παθητική παραλαβή βοήθειας· συχνά αναδιοργάνωσαν τις προπολεμικές τους δομές με τρόπο που να ανταποκρίνεται στις νέες ανάγκες. Η μελέτες για τις κοινωνικές και οικονομικές μεταμορφώσεις της

αγροτικής Θεσσαλίας πριν τον πόλεμο δείχνει ότι οι κοινότητες διέθεταν ήδη θεσμολογημένα όργανα, όπως κοινοτικά συμβούλια, συνεταιρισμούς και αποθήκες (Lekka et al. 2021). Στην Κατοχή, αυτά τα όργανα, τυπικά ή άτυπα, αξιοποιήθηκαν για τη συλλογική διαχείριση σιτηρών, τη διανομή καυσόξυλων και την οργάνωση συσσιτίων, λειτουργώντας ως τοπικά κέντρα αλληλοβοήθειας.

Η διεθνής βοήθεια, κυρίως μέσω της Σουηδικής Ερυθράς Ημισελήνου, της τουρκικής αποστολής και του μηχανισμού του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, έφτανε στην Ελλάδα μέσα από ένα περίπλοκο δίκτυο ναυτικών μεταφορών, διπλωματικών διαπραγματεύσεων και ελέγχου των δυνάμεων Κατοχής (Kazamias 1992). Η διοχέτευση αυτής της βοήθειας προς τις τοπικές κοινωνίες απαιτούσε ενδιάμεσους φορείς: η Εκκλησία και τα κοινοτικά συμβούλια συχνά αναλάμβαναν αυτόν τον ρόλο, διαμορφώνοντας κριτήρια επιλογής δικαιούχων και συνδυάζοντας το διεθνές στοιχείο με την τοπική γνώση των πραγματικών αναγκών (Hionidou 2013).

Παράλληλα με τις θεσμικές εκκλησιαστικές πρωτοβουλίες, αναπτύχθηκαν λαϊκές μορφές οργάνωσης που είτε συνδέονταν με το ΕΑΜ είτε λειτουργούσαν ανεξάρτητα από αυτό. Σε αναφορές των «λαϊκών επιτροπών» σε χωριά της χώρας, αναλάμβαναν τη διανομή τροφίμων, την προστασία των φτωχών από την αυθαιρεσία των τοπικών αρχόντων και τη ρύθμιση της πρόσβασης σε βασικά αγαθά (Mazower 1993). Στη Θεσσαλία, τέτοιες επιτροπές αξιοποίησαν τις ήδη υπάρχουσες δομές κοινοτικής οργάνωσης, επενδύοντας τις με νέο, αντιστασιακό περιεχόμενο.

Η σχέση Εκκλησίας και αντιστασιακών οργανώσεων δεν ήταν ενιαία ούτε απαλλαγμένη εντάσεων. Υπήρξαν ιερείς που συνεργάστηκαν ενεργά με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, προσφέροντας όχι μόνο ηθική νομιμοποίηση αλλά και υλική υποστήριξη, και άλλοι που κράτησαν αποστασιοποιημένη ή και εχθρική στάση (Anastasakis 2014). Παρ' όλα αυτά, στο επίπεδο της καθημερινής ζωής στα χωριά, η εικόνα είναι συχνά πιο σύνθετη: ο ίδιος ιερέας που δίσταζε να ταυτιστεί δημόσια με το αντάρτικο μπορούσε να ευλογεί κρυφά ταφές εκτελεσμένων, να διευκολύνει τη σίτιση μαχητών ή να μεσολαβεί υπέρ ομήρων.

Η συμμετοχή γυναικών και νεολαίας στα δίκτυα αλληλοβοήθειας υπήρξε επίσης σημαντική. Τα νεανικά και γυναικεία τμήματα των αντιστασιακών οργανώσεων αναλάμβαναν συχνά τη συλλογή τροφίμων «από πόρτα σε πόρτα», τη λειτουργία παιδικών συσσιτίων και τη φροντίδα ορφανών και τραυματιών, γεφυρώνοντας το

χάσμα ανάμεσα στον οικογενειακό χώρο και τη συλλογική δράση (Hionidou 2009). Στο επίπεδο της καθημερινότητας, αυτή η δραστηριοποίηση ενίσχυε την αίσθηση ότι η αλληλεγγύη ήταν υποχρέωση όλων, ανεξαρτήτως φύλου ή ηλικίας.

Η ύπαρξη δικτύων αλληλοβοήθειας δεν αναιρούσε τις εντάσεις και τις ανισότητες στο εσωτερικό των κοινοτήτων. Διαπιστώνεται ότι η πρόσβαση σε εκκλησιαστικά ή κοινοτικά συστήματα δεν ήταν πάντοτε δίκαια, ενώ η θέση και το κύρος συγκεκριμένων οικογενειών μπορούσαν να επηρεάσουν τις αποφάσεις (Hionidou 2013). Ωστόσο, ακόμη και μέσα από τέτοιες αντιφάσεις, διαμορφώθηκε μια συλλογική εμπειρία που έβλεπε την κοινότητα και συχνά την Εκκλησία ως βασικό ανάχωμα απέναντι στην πείνα και την αυθαιρεσία της Κατοχής.

Οι διεθνείς φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες, όπως αυτή της *Greek War Relief Association* (ΗΠΑ), που κινητοποίησε την ελληνική διασπορά για τη συγκέντρωση τροφίμων και φαρμάκων, συνδέθηκαν επίσης με τοπικά δίκτυα διάθεσης (Kazamias 1992). Χωρίς τη μεσολάβηση ενοριών, κοινοτικών συμβουλίων και λαϊκών επιτροπών, μεγάλο μέρος αυτής της βοήθειας θα είχε παραμείνει «στα χαρτιά». Η σύνδεση διεθνούς και τοπικού επιπέδου είναι κρίσιμη για να κατανοήσουμε πώς η Θεσσαλία μπόρεσε, παρά τις τεράστιες απώλειες, να αποφύγει ακραίες καταστάσεις πείνας αντίστοιχες με εκείνες της Αθήνας.

Η μεταπολεμική μνήμη αναδεικνύει την Εκκλησία, την κοινότητα και τα λαϊκά δίκτυα αλληλοβοήθειας ως βασικά στηρίγματα της κοινωνίας στη διάρκεια της Κατοχής. Σε μαρτυρίες από τη Θεσσαλία, όπως αυτές που περιέχονται σε συλλογικούς τόμους των Γενικών Αρχείων του Κράτους, οι αφηγητές θυμούνται συχνά «την εκκλησία που μας έδωσε το πρώτο πιάτο σούπα» ή «το χωριό που έβαλε τον φτωχό πάντα πρώτο στην ουρά» (Gouloulis 2004). Αυτή η μνήμη δεν είναι απλώς αναδρομική εξιδανίκευση· αποτυπώνει το πώς οι θεσμοί και οι μορφές λαϊκής οργάνωσης λειτούργησαν ως δίκτυα κοινωνικής προστασίας και, ταυτόχρονα, ως άτυπα πεδία αντίστασης απέναντι στην αποδιάθρωση που επιδίωκε η Κατοχή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο Καθημερινή ζωή και στρατηγικές επιβίωσης στη Θεσσαλία

5.1 Αυτοκατανάλωση και ανταλλαγές μεταξύ οικογενειών

Στις αγροτικές κοινότητες της Θεσσαλίας, όπου πριν τον πόλεμο η οικονομία συνδύαζε εμπορευματική παραγωγή και σημαντική αυτοκατανάλωση, η Κατοχή επέβαλε μια απότομη επιστροφή σε ακόμη πιο «κλειστά» νοικοκυριά. Η κατάρρευση της αγοράς, η έλλειψη καυσίμων και η διακοπή των μεταφορών ώθησαν πολλές οικογένειες να περιορίσουν δραστικά τις πωλήσεις και να κρατούν τη σοδειά σχεδόν αποκλειστικά για τη δική τους διατροφή (Hionidou 2006). Οι μικροϊδιοκτήτες της θεσσαλικής πεδιάδας, που ήδη από τον Μεσοπόλεμο συνήθιζαν να κρατούν μέρος των σιτηρών και των οσπρίων για οικιακή χρήση, βρέθηκαν σε καλύτερη θέση από όσους εξαρτιόνταν κυρίως από τον μισθό ή το ημερομίσθιο (Lekka et al. 2021).

Η προπολεμική κοινωνική διάρθρωση της υπαίθρου, με μείγμα μικροϊδιοκτητών, μεσαίων γεωργών και εργατών γης, διαμόρφωσε και τις δυνατότητες αυτοκατανάλωσης. Στις περιοχές όπου η γη είχε κατανεμηθεί σε μικρότερους κλήρους μετά τις απαλλοτριώσεις των τσιφλικιών, τα αγροτικά νοικοκυριά διέθεταν μικρές αλλά ουσιώδεις «βάσεις» autárκειας, αποθήκες σιτηρών, λίγα ζώα, μικρούς λαχανόκηπους (Lekka et al. 2021). Αντίθετα, οι ακτήμονες εργάτες γης και οι μεροκαματιάρηδες στις παρυφές των θεσσαλικών πόλεων εξαρτιόνταν πολύ περισσότερο από την αγορά και βρέθηκαν από νωρίς σε κατάσταση οξείας επισιτιστικής ανασφάλειας (Hionidou 2006).

Η υπερπληθωριστική έκρηξη των κατοχικών χρόνων ακύρωσε σχεδόν πλήρως τη λειτουργία του χρήματος για τις λαϊκές τάξεις, ενισχύοντας περαιτέρω την τάση απόσυρσης προϊόντων από την επίσημη αγορά (Nikas 2008). Στη Θεσσαλία, η υποχρεωτική παράδοση ποσοτήτων σιτηρών και η επισιτιστική πολιτική των κατοχικών αρχών έκαναν πολλούς αγρότες να κρύβουν μέρος της παραγωγής και να την κατευθύνουν σε δίκτυα ανταλλαγών, όπου η αξία καθοριζόταν όχι από τις δραματικά υποτιμημένες δραχμές αλλά από την άμεση χρησιμότητα των αγαθών (Mazower 1993).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η ανταλλακτική οικονομία γνώρισε θεαματική εξάπλωση. Από τα τέλη του 1941, συγγενείς από αστικά κέντρα ή από φτωχότερες περιοχές ταξίδευαν προς θεσσαλικά χωριά, μεταφέροντας ρούχα, οικογενειακά κειμήλια, ακόμη

και έπιπλα, για να τα ανταλλάξουν με σιτάρι, καλαμπόκι ή λάδι (Hionidou 2006). Οι μαρτυρίες από διάφορες περιοχές της Ελλάδας αναφέρουν χαρακτηριστικές εικόνες ανθρώπων που «κατέβαιναν στο χωριό με ένα χαλί για να το αλλάξουν με λίγες οκάδες αλεύρι», πρακτική που τεκμηριώνεται και για θεσσαλικές πόλεις όπως η Λάρισα και ο Βόλος (Voglis 2006).

Οι ανταλλαγές δεν περιορίζονταν στη σχέση πόλης-χωριού αλλά εκτεινόταν και στο εσωτερικό της ίδιας της περιφέρειας. Πεδινές κοινότητες με πλεόνασμα σιτηρών αντάλλασαν προϊόντα με ορεινά χωριά που διέθεταν ζωικά προϊόντα, ξυλεία ή κάρβουνο. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι ίδιοι οι αγρότες της πεδιάδας αξιοποιούσαν συγγενικούς δεσμούς σε ημιορεινές ζώνες για να εξασφαλίσουν βοσκότοπους ή αποθηκευτικούς χώρους, μειώνοντας έτσι την έκθεσή τους σε ελέγχους και κατασχέσεις (Lekka et al. 2021).

Η αυτοκατανάλωση και οι ανταλλαγές έφεραν στο προσκήνιο, με νέο τρόπο, τα συγγενικά και κοινοτικά δίκτυα. Οι οικογένειες έστελναν παιδιά ή ηλικιωμένους συγγενείς «στο χωριό» για να τραφούν καλύτερα, ενώ οι αγροτικές συγγένειες αναλάμβαναν να προμηθεύουν σε τακτική βάση συγγενείς σε θεσσαλικές πόλεις ή ακόμη και στην Αθήνα (Hionidou 2011). Η λειτουργία αυτών των δικτύων δεν ήταν απλώς οικονομική, ενίσχυε το αίσθημα υποχρέωσης και ηθικής αλληλεγγύης ανάμεσα σε συγγενείς και συμπατριώτες, δημιουργώντας μια άτυπη «κοινωνική ασφάλιση» απέναντι στην πείνα (Christofis 2017).

Τα σύνορα ανάμεσα στην καθημερινή ανταλλαγή και στην παράνομη μαύρη αγορά ήταν συχνά ρευστά. Οι μικρές ανταλλαγές χέρι με χέρι, ανάμεσα σε γνωστούς, νομιμοποιούνταν ηθικά ως αμοιβαία βοήθεια και όχι ως κερδοσκοπία, σε αντίθεση με τα κυκλώματα μεσαζόντων που συσσώρευαν τεράστια κέρδη από τη μεταπώληση τροφίμων σε εξωφρενικές τιμές (Mazower 1993). Στη Θεσσαλία, η ύπαρξη πληθώρας μικρών παραγωγών διευκόλυνε τις «οριζόντιες» ανταλλαγές, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν λειτουργούσαν και πιο οργανωμένα δίκτυα διακίνησης προς τα μεγάλα αστικά κέντρα (Nikas 2008).

Η εμπλοκή των γυναικών στην ανταλλακτική οικονομία υπήρξε καθοριστική, αν και συχνά αθέατη. Πολλές γυναίκες αναλάμβαναν τις καθημερινές διαπραγματεύσεις, την επιλογή τι θα ανταλλαγεί, αλλά και την ευθύνη να «σπάσουν» οικογενειακούς δεσμούς με αντικείμενα συναισθηματικής αξίας, όπως προίκα, κοσμήματα, ιερά κειμήλια,

προκειμένου να εξασφαλίσουν τροφή για τα παιδιά τους (Hionidou 2011). Η προφορική ιστορία αναδεικνύει ότι η γυναικεία διαχείριση της έλλειψης αποτέλεσε ένα είδος «αόρατης οικονομίας» που στήριξε την επιβίωση των θεσσαλικών νοικοκυριών (Fourtouni 1986).

Συνολικά, η αυτοκατανάλωση και η ανταλλακτική οικονομία στη Θεσσαλία δεν ήταν απλώς τεχνικές προσαρμογής σε μια κρίση, αλλά μέρος μιας ευρύτερης «εργαλειοθήκης επιβίωσης» που ρίζωνε σε παλαιότερες αγροτικές πρακτικές. Η Κατοχή τις αναδιαμόρφωσε και τις φόρτισε με νέο νόημα: η διαχείριση της τροφής έγινε πεδίο όπου διασταυρώνονταν η οικονομία, η ηθική και η πολιτική, προετοιμάζοντας το έδαφος για τις πιο συγκροτημένες μορφές αλληλεγγύης και αντίστασης που εξετάζονται στα επόμενα τμήματα.

5.2 Υποκατάστατα τροφίμων, προσαρμογή διατροφικών συνηθειών και κοινοτική αλληλεγγύη

Η έλλειψη βασικών τροφίμων στη διάρκεια της Κατοχής οδήγησε σε δραματική αναδιάταξη της καθημερινής διατροφής και η παρουσία των «famine foods» (τροφές που καταναλώνονται σχεδόν αποκλειστικά σε περιόδους λιμού) ήταν κυρίαρχη, (Hionidou 2011). Ενώ πριν τον πόλεμο η θεσσαλική διατροφή στηριζόταν σε συνδυασμό σιτηρών, ελαιόλαδου και περιορισμένων ζωικών προϊόντων, στη διάρκεια της Κατοχής πολλά νοικοκυριά στράφηκαν σε άγρια χόρτα, βολβούς, υποπροϊόντα δημητριακών και άλλες, μέχρι τότε περιθωριακές, τροφές.

Οι μελέτες για τη διατροφική συμπεριφορά στην κατεχόμενη Ελλάδα δείχνουν ότι οικογένειες αναγκάστηκαν να προσθέσουν στο διαιτολόγιό τους τροφές που προηγουμένως θεωρούνταν «φαΐ των ζώων» ή ακόμα και απορρίμματα, ενώ σε ακραίες περιπτώσεις καταναλώθηκαν και ζώα που βρίσκονταν στο όριο του ταμπού (Hionidou 2011). Στην Αθήνα, οι συνεντεύξεις επιζώντων καταγράφουν κατανάλωση αποφλοιωμένων υπολειμμάτων, «πίτες» από αλεσμένα κουκούτσια ή χόρτα, πρακτικές που, με διαφοροποιήσεις, συναντώνται και σε άλλες περιοχές της χώρας (Matalas & Grivetti 2007). Για τη Θεσσαλία, αν και η βιβλιογραφία εστιάζει λιγότερο στις λεπτομέρειες της διατροφής, οι συνθήκες εκτεταμένης έλλειψης επιβάλλουν να

θεωρήσουμε ότι παρόμοιες πρακτικές υιοθετήθηκαν σε αγροτικές και αστικές κοινότητες.

Η προσαρμογή των διατροφικών συνηθειών δεν αφορούσε μόνο το είδος των τροφών αλλά και τη δομή των γευμάτων. Η σταδιακή μείωση από τρία γεύματα σε δύο ή και ένα την ημέρα, η αντικατάσταση του ψωμιού με πιο αραιωμένους χυλούς, η εξαφάνιση σχεδόν κάθε μορφής ζωικής πρωτεΐνης από το καθημερινό τραπέζι αποτελούν επαναλαμβανόμενα μοτίβα (Hionidou 2006). Σε πολλές θεσσαλικές οικογένειες, τα παιδιά λάμβαναν κατά προτεραιότητα το καλύτερο ή το μεγαλύτερο μέρος της διαθέσιμης τροφής, ενώ οι ενήλικες και ιδιαίτερα οι γυναίκες περιόριζαν δραστικά τη δική τους πρόσληψη (Hionidou 2011).

Τα «μη-τρόφιμα» (non-food foods), δηλαδή ουσίες και αντικείμενα που σε άλλες συνθήκες δεν θα θεωρούνταν βρώσιμα, αποτέλεσαν μέρος της ίδιας στρατηγικής επιβίωσης. Η ανάλυση συνεντεύξεων από το πρόγραμμα *Athens Famine Survivor* (οργανωμένη ερευνητική μελέτη που κατέγραψε τις εμπειρίες επιζώντων του Μεγάλου Λιμού της Αθήνας) δείχνει ότι ένα μεγάλο ποσοστό των ερωτηθέντων κατέφυγε σε «ασυνήθιστες» τροφές και πρακτικές, θλώνοντας τα όρια ανάμεσα στο φαγώσιμο και το μη φαγώσιμο (Matalas & Grivetti 2007). Αν και τα στοιχεία αυτά προέρχονται κυρίως από το αστικό περιβάλλον της πρωτεύουσας, φωτίζουν μηχανισμούς προσαρμογής που μπορούμε να ανιχνεύσουμε συγκριτικά και στη θεσσαλική εμπειρία, ιδίως στις πόλεις, σε φτωχά εργατικά νοικοκυριά.

Μέσα σε αυτό το σκληρό ακραίο έλλειψης, η οικογενειακή και κοινοτική αλληλεγγύη απέκτησε υλική έκφραση στην κοινή αποθήκευση και διαχείριση της τροφής. Συγγενικές ομάδες ή γειτονιές οργάνωναν κοινά «καζάνια», όπου συγκεντρώνονταν μικρές ποσότητες από κάθε νοικοκυριό για την παρασκευή ενός συλλογικού γεύματος, συχνά στρεφόμενου πρώτα προς τα παιδιά, τους ηλικιωμένους ή τους πιο αδύναμους (Hionidou 2006). Στη θεσσαλική ύπαιθρο, οι παλαιότερες μορφές κοινοτικής εργασίας, όπως τα συλλογικά θερίσματα ή τα «κουρμπάνια», προσέφεραν πολιτισμικά πρότυπα για την οργάνωση τέτοιων μορφών κοινής κατανάλωσης (Lekka et al. 2021).

Η θεσμική οργάνωση της αλληλεγγύης εκφράστηκε στα συσσίτια που οργανώθηκαν από την Εκκλησία, φιλανθρωπικά σωματεία και, αργότερα, από αντιστασιακές οργανώσεις. Στις μεγάλες πόλεις, η Εθνική Αλληλεγγύη, κοινωνικός βραχίονας του ΕΑΜ, συντόνισε εκατοντάδες χιλιάδες μερίδες φαγητού, αποκτώντας το προσωνύμιο

«Μάνα του Αγώνα» (National Solidarity 2023). Αν και οι διαθέσιμες μελέτες εστιάζουν κυρίως στην Αθήνα και τον Πειραιά, παρόμοιες δομές συσσιτίων λειτούργησαν και σε θεσσαλικές πόλεις όπως η Λάρισα και ο Βόλος, σε συνεργασία με τη Μητρόπολη, δημοτικές αρχές και αντιστασιακές επιτροπές (Christofis 2017).

Τα εκκλησιαστικά συσσίτια, ιδίως στα πρώτα χρόνια της Κατοχής, συχνά στηρίζονταν σε δωρεές εύπορων πιστών και σε κατανομές από τα αποθέματα της Εκκλησίας (Mazower 1993). Ωστόσο, όσο προχωρούσε η κατοχική περίοδος, τα όρια ανάμεσα στη φιλανθρωπία και την πολιτικοποιημένη αλληλεγγύη γίνονταν όλο και πιο δυσδιάκριτα, καθώς πανελλαδικές οργανώσεις όπως η Εθνική Αλληλεγγύη και οι επιτροπές επισιτισμού διεκδικούσαν τον έλεγχο της διανομής, προσπαθώντας να περιορίσουν τη δράση κερδοσκοπικών δικτύων (Hionidou 2013).

Για τη Θεσσαλία ειδικότερα, ο συλλογικός τόμος *Πόλεμος και Αντίσταση στη Θεσσαλία* αναδεικνύει τη σημασία των τοπικών δικτύων επισιτισμού, όπου συναντιούνταν η κρατική, εκκλησιαστική και αντιστασιακή μέριμνα (Christofis 2017). Οι μαρτυρίες που ανθολογούνται στον τόμο αναδεικνύουν τη διπλή λειτουργία των συσσιτίων. Από τη μια, αποτελούσαν κυριολεκτικά ζήτημα ζωής και θανάτου για χιλιάδες ανθρώπους και από την άλλη, ήταν χώροι συνάντησης, διακίνησης πληροφοριών και, συχνά, σιωπηρής πολιτικοποίησης.

Έτσι, τα υποκατάστατα τροφίμων και η ανασύνθεση των διατροφικών συνηθειών δεν μπορούν να ιδωθούν μόνο ως βιολογική προσαρμογή. Συνδέονται στενά με τη συγκρότηση μιας «ηθικής της αλληλεγγύης», στην οποία η κοινή κουζίνα, το κοινό καζάνι και το συσσίτιο γίνονται συμβολικοί αλλά και πολύ συγκεκριμένοι χώροι όπου η κοινωνία προσπαθεί να κρατηθεί όρθια απέναντι στη λιμοκτονία. Οι εμπειρίες αυτές θα τροφοδοτήσουν, στη μεταπολεμική περίοδο, τόσο τη συλλογική μνήμη της Κατοχής όσο και τις αφηγήσεις για την αξία της αλληλοβοήθειας στις θεσσαλικές κοινότητες.

5.3 Ρόλος των γυναικών

Η καθημερινή μάχη για τον επισιτισμό των νοικοκυριών στη Θεσσαλία είχε έντονα έμφυλο χαρακτήρα. Η ευθύνη για την εξεύρεση, τη διαχείριση και τη διανομή της τροφής έπεφτε σε μεγάλο βαθμό στις γυναίκες, οι οποίες ήδη πριν τον πόλεμο είχαν κεντρικό ρόλο στη φροντίδα του σπιτιού και τη συμπληρωματική συμμετοχή στην

αγροτική εργασία (Lekka et al. 2021). Με την έναρξη της Κατοχής και την απουσία ανδρών λόγω στρατιωτικής θητείας, αιχμαλωσίας ή ένταξης στο αντάρτικο, ο ρόλος αυτός εντάθηκε, μετατρέποντας τις γυναίκες σε «διαχειρίστριες της πείνας» μέσα στο θεσσαλικό νοικοκυριό (Hionidou 2006).

Στις πόλεις της Θεσσαλίας, οι γυναίκες αναλάμβαναν συχνά τις πολύωρες ουρές για τα δελτία τροφίμων, τις διαπραγματεύσεις με μαγαζάτορες και μεσάζοντες, καθώς και τις μετακινήσεις προς την ύπαιθρο για την εξασφάλιση πρόσθετων ποσοτήτων σιτηρών ή λαδιού (Hionidou 2006). Οι μαρτυρίες από διάφορες περιοχές της χώρας δείχνουν ότι οι μητέρες συχνά στερούνταν οι ίδιες φαγητό προκειμένου να ταΐσουν τα παιδιά τους, ενώ αναλάμβαναν και το συναισθηματικό βάρος του να επιλέξουν ποιος θα φάει και πόσο (Hionidou 2011). Δεν είναι τυχαίο ότι σε πάρα πολλές αφηγήσεις της Κατοχής, η φιγούρα της μάνας συνδέεται με εικόνες αυτοθυσίας γύρω από το τραπέζι.

Στην αγροτική Θεσσαλία, οι γυναίκες συμμετείχαν ενεργά και στην παραγωγή, όχι μόνο στη φροντίδα της οικογένειας. Καλούνταν να συνδυάσουν θερισμό, φροντίδα ζώων και καλλιεργητικές εργασίες με την επεξεργασία και αποθήκευση των προϊόντων για οικιακή χρήση (Lekka et al. 2021). Η ταξινόμηση της σοδειάς σε «μερτικό για την αγορά», «μερτικό για τους κατακτητές» και «κρυφό μερτικό» για την οικογένεια ήταν, σε μεγάλο βαθμό, αποτέλεσμα γυναικείας διαχείρισης της καθημερινότητας από το άλεσμα μέχρι τη μυστική αποθήκευση σε κρυψώνες του σπιτιού ή του χωραφιού (Christofis 2017).

Πέρα από το υλικό σκέλος, οι γυναίκες λειτουργούσαν ως κόμβοι σε δίκτυα ανταλλαγών και αλληλοβοήθειας. Μέσα από συγγενικούς και γειτονικούς δεσμούς, ρύθμιζαν την ανταλλαγή τροφίμων, ρούχων, καυσίμων, πληροφοριών, διέδιδαν φήμες για το πού «βγήκε» αλεύρι, σε ποιο σπίτι περίσσευε λίγο λάδι, ποιος έπαιρνε δελτία από συσσίτιο (Fourtouni 1986). Οι προφορικές μαρτυρίες που έχουν συγκεντρωθεί σε συλλογές όπως *Greek Women in Resistance* δείχνουν ότι, ακόμη και όταν δεν συμμετείχαν επίσημα σε αντιστασιακές οργανώσεις, οι γυναίκες μετέτρεπαν το δίκτυο συγγενών και φίλων σε κρίσιμη «υποδομή» επιβίωσης (Fourtouni 1986).

Η συμμετοχή τους στις δομές συλλογικής αλληλεγγύης και αντίστασης υπήρξε εξίσου σημαντική. Στην Εθνική Αλληλεγγύη και σε άλλα παρακλάδια του ΕΑΜ, χιλιάδες γυναίκες σε όλη την Ελλάδα μαγείρευαν για συσσίτια, διακινούσαν τρόφιμα σε οικογένειες κρατουμένων ή εκτελεσμένων, έκρυβαν αποθέματα σε σπίτια και αποθήκες

(Vervenioti 2001). Στη Θεσσαλία, οι μελέτες για την αντίσταση καταγράφουν γυναίκες που κουβαλούσαν τρόφιμα σε αντάρτικες ομάδες στα βουνά, λειτουργούσαν ως σύνδεσμοι ανάμεσα στα χωριά και τις πόλεις και αναλάμβαναν τη φροντίδα οικογενειών μαχητών (Christofis 2017).

Οι εμπειρίες αυτές δεν αναιρούσαν τις πατριαρχικές δομές της εποχής, αλλά τις μετέβαλλαν προσωρινά. Η έρευνα για τις γυναίκες της Αντίστασης έχει δείξει ότι η είσοδος των γυναικών στη δημόσια σφαίρα, μέσα από τις αντιστασιακές οργανώσεις, τη διανομή προκηρύξεων, τη φροντίδα τραυματιών ή την οργάνωση συσσιτίων, επέτρεψε σε πολλές να βιώσουν νέες μορφές συλλογικότητας και πολιτικής δράσης (Vervenioti 2001). Ωστόσο, η αναγνώριση του ρόλου τους παρέμεινε ελλιπής και, σε μεγάλο βαθμό, υποβαθμίστηκε στη μεταπολεμική επίσημη μνήμη (Drivas 2022).

Το γεγονός ότι μεγάλο μέρος της γυναικείας συμβολής εκτυλισσόταν στον χώρο του σπιτιού όπως μαγείρεμα, καθαριότητα, φροντίδα ασθενών, παρακολούθηση της υγείας των παιδιών, συνέβαλε στην αορατότητά του στις επίσημες αφηγήσεις. Η προφορική ιστορία, ωστόσο, έχει αναδείξει πώς πολλές γυναίκες κατανοούσαν τη δική τους δράση ως «αντίσταση της καθημερινότητας», στην οποία η απόφαση να φυλαχτεί λίγο ψωμί για κάποιον γείτονα ή να μεταφερθεί κρυφά μια σακούλα σιτάρι σε οικογένεια διωκόμενων είχε καθαρά πολιτική σημασία (Fourtouni 1986). Σε θεσσαλικές μαρτυρίες, τέτοιες πράξεις συχνά παρουσιάζονται ως αυτονόητες προεκτάσεις του ρόλου της «νοικοκυράς», αποκαλύπτοντας όμως μια βαθύτερη ηθική επιλογή.

Η μνήμη της Κατοχής στις αφηγήσεις γυναικών της Θεσσαλίας παραμένει βαθιά συνδεδεμένη με τη διαχείριση της τροφής, με εικόνες από καζάνια συσσιτίων, μοιράσματα ψωμιού, ταξίδια στα χωριά, κρυψώνες με λίγες οκάδες σιτάρι. Η μεταγενέστερη ιστοριογραφία, ιδίως από τη δεκαετία του 1980 και μετά, αρχίζει να ενσωματώνει αυτές τις «μικρές ιστορίες», αναγνωρίζοντας ότι η επιβίωση των κοινοτήτων δεν θα ήταν δυνατή χωρίς τις αθέατες, συχνά ανώνυμες, εργασίες φροντίδας που ανέλαβαν οι γυναίκες (Voglis 2006). Έτσι, ο ρόλος τους στην Κατοχή δεν μπορεί να περιοριστεί στην εικόνα της «μάννας-νοικοκυράς», αλλά πρέπει να ιδωθεί ως κεντρικός άξονας της κοινωνικής αντοχής και της καθημερινής αντίστασης.

5.4 Υγεία και υποσιτισμός

Η επισιτιστική κρίση της Κατοχής υπήρξε ταυτόχρονα και κρίση δημόσιας υγείας. Η πτώση της πρόσληψης θερμίδων, η διάλυση των μηχανισμών πρόνοιας και η καταστροφή των υποδομών οδήγησαν σε εκρηκτική αύξηση της θνησιμότητας σε πολλές περιοχές της χώρας, με κορύφωση τον μεγάλο λιμό τον χειμώνα 1941-1942 (Hionidou 2006). Στην Αθήνα και τον Πειραιά η θνησιμότητα εκτοξεύθηκε, αλλά και αγροτικές περιφέρειες όπως η Θεσσαλία γνώρισαν σοβαρή επιβάρυνση, ιδίως όταν συνδυάστηκε η επισιτιστική πίεση με καταστροφές, επιτάξεις και διακοπές στις μεταφορές. Οι πρώτες δημογραφικές εκτιμήσεις μετά τον πόλεμο έκαναν λόγο για σημαντική μείωση του συνολικού πληθυσμού λόγω λιμού, υπογεννητικότητας και εντεινόμενης μετακίνησης (Valaoras 1946).

Η βιολογική επίδραση της πείνας εκδηλώθηκε με κλασικά συμπτώματα σοβαρού υποσιτισμού. Απότομη απώλεια βάρους, εξάντληση, οιδήματα, ατροφία μυών, τα οποία περιγράφονται συστηματικά σε ιατρικές και δημογραφικές μελέτες για την Κατοχή (Hionidou 2006). Σε νησιωτικές και ηπειρωτικές κοινότητες που έχουν μελετηθεί αναλυτικά, δείχνει ότι ο υποσιτισμός λειτουργεί ως «ομπρέλα» αιτιών. Πολλοί θάνατοι καταγράφονται τυπικά ως «λοιμώξεις» ή «καρδιακά επεισόδια», αλλά ουσιαστικά επιταχύνονται από την παρατεταμένη αστία (Hionidou 2002). Για ανθρώπους που ήδη ζουν στα όρια της βιολογικής αντοχής, φτωχούς αγρότες, ηλικιωμένους, χρόνιους ασθενείς, η κατάρρευση της πρόσβασης σε τροφή σήμαινε ότι ακόμη και «συνηθισμένες» ασθένειες γίνονταν πλέον θανατηφόρες.

Σε εθνικό επίπεδο, πρόσφατες επιδημιολογικές εργασίες επιβεβαιώνουν ότι στη διάρκεια της Κατοχής αυξήθηκε δραματικά τόσο η νοσηρότητα όσο και η θνησιμότητα από λοιμώδη νοσήματα, όπως τυφοειδής πυρετός, δυσεντερία, ελονοσία και φυματίωση (Rachiotis 2022). Η επιβάρυνση αυτή ερμηνεύεται ως άμεσο αποτέλεσμα του υποσιτισμού, της κακής υγιεινής, της υπερσυγκέντρωσης πληθυσμού σε υποβαθμισμένες κατοικίες και της κατάρρευσης των μηχανισμών δημόσιας υγείας (Rachiotis 2022).

Η δυναμική της κρίσης δεν ήταν στατική. Οι περισσότεροι ιστορικοί συμφωνούν ότι ο χειμώνας του 1941-1942 αποτέλεσε την κορύφωση του λιμού, ενώ τα επόμενα χρόνια η κατάσταση βελτιώθηκε κάπως, χωρίς όμως να εξαλειφθεί η επισιτιστική ανασφάλεια (Hionidou 2006). Σε αγροτικές περιφέρειες όπως η Θεσσαλία, η πρόσβαση σε τοπική

παραγωγή προσέφερε θεωρητικά ένα «μαξιλάρι» προστασίας, αλλά οι επιτάξεις, οι κατασχέσεις και οι διακοπές των μεταφορών σήμαιναν ότι ακόμη και παραγωγικές κοινότητες μπορούσαν να βρεθούν σε κατάσταση οξείας έλλειψης, ιδίως όταν ο πληθυσμός επιβαρυνόταν από πρόσφυγες ή στρατιωτικές μονάδες. Η ανισοκατανομή του κινδύνου μεταξύ πόλης και υπαίθρου, αλλά και μεταξύ γαιοκτημόνων, μεσαζόντων και ακτημόνων αποτυπώνεται έμμεσα στα ποσοστά νοσηρότητας και θνησιμότητας.

Τα παιδιά αποτελούσαν μία από τις πιο ευάλωτες κατηγορίες. Η υποσιτισμένη παιδική ηλικία συνδέθηκε με αυξημένη θνησιμότητα από λοιμώξεις, αναπνευστικά και γαστρεντερικά νοσήματα, αλλά και με υψηλότερα ποσοστά χαμηλού βάρους γέννησης και αποβολών (Hionidou 2006). Οι πρώτες μεταπολεμικές δημογραφικές μελέτες τόνισαν ότι ο λιμός οδήγησε σε απότομη πτώση των γεννήσεων και αύξηση της βρεφικής θνησιμότητας (Valaoras 1946). Σύγχρονες οικονομικές-ιστορικές έρευνες δείχνουν ότι τα παιδιά που εκτέθηκαν στη λιμοκτονία κατά την κύηση ή τη βρεφική ηλικία εμφάνισαν, ως ενήλικες, χειρότερες εκπαιδευτικές και επαγγελματικές προοπτικές, επιβεβαιώνοντας πως η πείνα άφησε μακροχρόνια ίχνη στις «λιμοκτόνες γενιές» (Neelsen & Stratmann 2011).

Οι ηλικιωμένοι, από την άλλη, πληρώνουν δυσανάλογα βαρύ φόρο σε περιόδους επισιτιστικής κρίσης. Σε εθνικό επίπεδο, όπου οι αιφνίδιοι θάνατοι από καρδιαγγειακά ή εγκεφαλικά επεισόδια σε ηλικιωμένους αυξήθηκαν σημαντικά την περίοδο της Κατοχής (Rachiotis 2022). Στον θεσσαλικό χώρο, οι ηλικιωμένοι αγρότες αποτελούσαν κρίσιμο εργασιακό δυναμικό για την οικογενειακή εκμετάλλευση, η απώλειά τους επηρέαζε όχι μόνο την οικογενειακή δομή αλλά και την ίδια τη δυνατότητα παραγωγής και επιβίωσης του νοικοκυριού.

Κομβικό ρόλο στην εξέλιξη της υγειονομικής κρίσης έπαιξε η κατάσταση των νοσοκομείων και των υγειονομικών υποδομών. Τα αρχαία νοσοκομεία στην Αθήνα και άλλες πόλεις, δείχνει ότι τα ιδρύματα υγείας λειτούργησαν συχνά ως «γέφυρα από τη ζωή στον θάνατο», με ανεπαρκή τρόφιμα, φάρμακα και προσωπικό, αδυνατώντας να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες του υποσιτισμού (Hionidou 2009). Στη Θεσσαλία, τα περιφερειακά νοσοκομεία και τα αγροτικά ιατρεία αντιμετώπιζαν παρόμοια προβλήματα, ενώ η πρόσβαση σε αυτά ήταν άنيση, ιδίως για πληθυσμούς σε απομακρυσμένες ορεινές κοινότητες. Η έλλειψη καυσίμων και μεταφορικών μέσων περιόριζε τις δυνατότητες εγκαίρου νοσηλείας, με αποτέλεσμα πολλές περιπτώσεις σοβαρής αστίας να μην καταγράφονται καν σε επίσημα στατιστικά.

Η διασύνδεση υποσιτισμού και λοιμωδών νοσημάτων δημιούργησε έναν φαύλο κύκλο. Μελέτες για την Κατοχή έχουν δείξει ότι ο λιμός ενίσχυσε τη διάδοση επιδημιών, ενώ τα ίδια τα λοιμώδη νοσήματα επιδείνωναν την ήδη κλονισμένη θρέψη, προκαλώντας πολυοργανική ανεπάρκεια και θάνατο (Hionidou 2002). Ιδιαίτερη ανησυχία προκαλούσαν ασθένειες όπως η φυματίωση, η οποία εξαπλωνόταν ταχύτερα σε συνθήκες συνωστισμού και αδυνατισμένων οργανισμών (Rachiotis 2022). Στον θεσσαλικό κάμπο, όπου προϋπήρχαν εστίες ελονοσίας, οι συνθήκες αυτές ευνόησαν την επανεμφάνιση εστιών της νόσου σε πληθυσμούς που δεν διέθεταν πλέον τα μέσα για προληπτικά μέτρα.

Η εμπειρία της υγειονομικής κατάρρευσης κατά την Κατοχή είχε και μακροχρόνιες συνέπειες, πέρα από τα άμεσα ποσοστά θνησιμότητας. Οικονομικές-δημογραφικές αναλύσεις των «γενεών του λιμού» έχουν δείξει ότι η πρόωμη έκθεση σε ακραίο υποσιτισμό επηρέασε όχι μόνο τη σωματική ανάπτυξη, αλλά και τις μελλοντικές εκπαιδευτικές και εργασιακές δυνατότητες των επιζώντων (Neelsen & Stratmann 2011). Με άλλα λόγια, η κρίση υγείας των παιδιών στην Κατοχή μεταφράστηκε σε μειονεκτήματα που ακολούθησαν τους κατοίκους της Θεσσαλίας σε όλη τους τη ζωή, συχνά επηρεάζοντας τη θέση τους στην κοινωνική ιεραρχία της μεταπολεμικής υπαίθρου.

Για την Κατοχική Θεσσαλία, όπου ο επισιτισμός, η αγροτική παραγωγή και οι κοινωνικές σχέσεις αλληλεπιδρούν στενά, η εστίαση στην υγεία αναδεικνύει την καθημερινή επιβίωση ως διαρκή βιολογική και κοινωνική διαπραγμάτευση. Η μελέτη της θνησιμότητας και της νοσηρότητας δεν φωτίζει μόνο τον αριθμό των θυμάτων, αλλά και τις ανισότητες πρόσβασης σε τροφή, περίθαλψη και προστασία. Δείχνει ποιοι λόγοι προδιέθεταν περισσότερο στον θάνατο ή στην επιβίωση (Hionidou 2006). Έτσι, η υγεία και ο υποσιτισμός αποτελούν κρίσιμο «φακό» για να κατανοηθεί πώς οι θεσσαλικές κοινότητες βίωσαν και διαχειρίστηκαν την Κατοχή.

Συμπεράσματα

Η παρούσα μελέτη επιχείρησε να φωτίσει την καθημερινή ζωή στη Θεσσαλία κατά την περίοδο της Κατοχής (1941-1944), εστιάζοντας στον επισιτισμό, στις στρατηγικές επιβίωσης και στις μορφές κοινωνικής οργάνωσης και αντίστασης που αναπτύχθηκαν υπό συνθήκες γενικευμένης έλλειψης και καταπίεσης. Μέσα από την ανάλυση των οικονομικών, κοινωνικών και γεωγραφικών ιδιαιτεροτήτων της περιοχής αναδείχθηκε ότι η εμπειρία της Κατοχής δεν υπήρξε ενιαία, αλλά διαμορφώθηκε από προϋπάρχουσες δομές, ανισότητες και τοπικά δίκτυα.

Η Θεσσαλία, ως κατεξοχήν αγροτική και παραγωγική περιφέρεια, εισήλθε στην Κατοχή με μια ιδιαίτερη κληρονομιά. Ο ρόλος της ως «σιτοβολώνα» της χώρας, η ένταξή της σε εθνικά και διεθνή δίκτυα διακίνησης τροφίμων και η προϋπάρχουσα εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής την κατέστησαν στρατηγικό στόχο για τις κατοχικές αρχές. Οι επιτάξεις, οι κατασχέσεις και ο έλεγχος των μεταφορών ανέτρεψαν τις ισορροπίες της προπολεμικής αγροτικής οικονομίας και μετέτρεψαν την παραγωγική επάρκεια σε πηγή επισιτιστικής ανασφάλειας για μεγάλο μέρος του πληθυσμού.

Η έρευνα κατέδειξε ότι οι προπολεμικές κοινωνικές και οικονομικές δομές λειτούργησαν ως καθοριστικοί παράγοντες στην εμπειρία της πείνας. Τα αγροτικά νοικοκυριά που διέθεταν δυνατότητες αυτοκατανάλωσης, αποθήκευσης και πρόσβασης σε τοπικά δίκτυα ανταλλαγής είχαν μεγαλύτερα περιθώρια επιβίωσης σε σύγκριση με αστικά και φτωχότερα στρώματα, τα οποία εξαρτώνταν σχεδόν αποκλειστικά από τις διαταραγμένες αγορές. Παράλληλα, ο ρόλος των τοπικών ελίτ και μεσαζόντων αποδείχθηκε κρίσιμος, καθώς ο έλεγχος των αποθεμάτων, της πίστωσης και των μεταφορικών μέσων μετέτρεψε την τροφή σε μέσο κοινωνικής ισχύος και ανισότητας.

Ιδιαίτερη σημασία αναδείχθηκε στις καθημερινές πρακτικές επιβίωσης, όπως η αυτοκατανάλωση, οι ανταλλαγές, η χρήση υποκατάστατων τροφίμων και η αναπροσαρμογή των διατροφικών συνηθειών. Οι πρακτικές αυτές δεν αποτέλεσαν απλώς μηχανισμούς προσαρμογής, αλλά ενσωμάτωναν και μια ηθική διάσταση, καθώς στηρίζονταν στην κοινοτική αλληλεγγύη, στη συγγένεια και στις άτυπες μορφές συλλογικής φροντίδας. Ο ρόλος των γυναικών αναδείχθηκε κομβικός, τόσο στη διαχείριση της καθημερινής διατροφής και της φροντίδας, όσο και στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής μέσα στο νοικοκυριό και την κοινότητα.

Η μελέτη έδειξε επίσης ότι η επιβίωση συνδέθηκε άρρηκτα με μορφές αντίστασης. Πέρα από το οργανωμένο ένοπλο αντιστασιακό κίνημα, η καθημερινή απόκρυψη τροφίμων, η υποστήριξη ανταρτών, η άρνηση συνεργασίας και η συλλογική οργάνωση γύρω από εκκλησιαστικούς και κοινοτικούς θεσμούς συγκρότησαν ένα πλέγμα «σιωπηρής» ή μη ένοπλης αντίστασης. Οι πράξεις αυτές, αν και συχνά αθέατες στην παραδοσιακή πολιτική ιστορία, υπήρξαν καθοριστικές για την αντοχή των τοπικών κοινωνιών και για τη διατήρηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας σε συνθήκες ακραίας βίας και στέρησης.

Συνολικά, η καθημερινή ζωή στην Κατοχική Θεσσαλία αποκαλύπτει ότι η πείνα δεν υπήρξε μόνο βιολογικό φαινόμενο, αλλά βαθύτατα κοινωνικό και πολιτικό ζήτημα. Η πρόσβαση στην τροφή, οι δυνατότητες επιβίωσης και οι μορφές αντίδρασης καθορίστηκαν από ιστορικά διαμορφωμένες ανισότητες, τοπικές δομές εξουσίας και συλλογικές πρακτικές. Η μελέτη της καθημερινότητας επιτρέπει έτσι μια πιο σύνθετη κατανόηση της Κατοχής, όχι μόνο ως περιόδου καταπίεσης, αλλά και ως πεδίου όπου αναπτύχθηκαν αντοχές, αλληλεγγύη και μορφές κοινωνικής δράσης που άφησαν διαρκές αποτύπωμα στη συλλογική μνήμη της Θεσσαλίας.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς πηγές

Αρχεία - προφορικές μαρτυρίες - εφημερίδες

Δημοτική Βιβλιοθήκη Καλαμπάκας . *Μαρτυρία ζωής: Από τις συγκρούσεις του πολέμου στην παραδοσιακή οικονομία της Καστανιάς Καλαμπάκας*. Προφορική συνέντευξη, ψηφιακό αρχείο. <https://kalambakalibrary.org/wp-content/uploads/2025/08/zalavras.mp4>

General State Archives (GAK) . *Γερμανική Κατοχή, 1941-1944 (22YA-2SZ5-2M7B)*. Περιγραφή αρχειακού συνόλου (επισιτισμός, οικονομικά, σχέσεις με αρχές Κατοχής). [Γερμανική Κατοχή, 1941-1944 -](#)

Siakavara, T. (2015). «Ο Βόλος της Κατοχής και της Αντίστασης». *e-δέες, σχολικό ιστολόγιο e-δέες* » [Ο ΒΟΛΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ](#)

SIMEA (2016). «Ο αντιστασιακός τύπος: Η περίπτωση της Θεσσαλίας». Παρουσίαση για τον *Νεανικό Παλμό*, την *Κόκκινη Σημαία* και τη *Λαϊκή Φωνή*. [ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΜΝΗΜΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ: ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΟΣ ΤΥΠΟΣ](#)

Ημερολόγια - αυτοβιογραφικές / βιογραφικές αφηγήσεις

Christidis, C. (1971). *Χρόνια Κατοχής 1941-1944. Μαρτυρίες ημερολογίου*. Αθήνα.

Kremos, D. P. (2001). *Χρονικό 1941-1944: Το ημερολόγιο ενός Ελασίτη*. Παρασκήνιο.

Michalakis, K. (2006). *Καπετάν Κόζιακας: Ο ξεχασμένος ήρωας της Εθνικής Αντίστασης Θωμάς Πάλλας*. Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις.

Τοπικές και συνθετικές μελέτες με χρήση μαρτυριών

Arsenios, L. A. (1966). *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση: Επικοί αγώνες του θεσσαλικού λαού με σύνθημα «Ελευθερία ή θάνατος»*. Αθήνα: ιδιωτική έκδοση.

Arsenios, L. A. (1999). *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, τόμ. Α'-Β', 3η βελτιωμένη έκδοση. Έλλα.

Christofis, N. (2017). *Πόλεμος και Αντίσταση στη Θεσσαλία. Όψεις της ιστορίας της δεκαετίας του 1940*. Αθήνα.

Προφορική ιστορία και μνήμη της Κατοχής

Palikidis, A. (2020). *Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα. Οδηγός για τους εκπαιδευτικούς*. Freie Universität Berlin. <https://doi.org/10.17169/REFUBIUM-27646>

Karytsa, A. (2017). *Μνημονικοί τόποι της Κατοχής και της Αντίστασης στη Λάρισα*. Διπλωματική εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Δευτερογενείς πηγές

Anastasakis, P. (2014). *The Church of Greece under Axis Occupation*. New York: Fordham University Press. <https://doi.org/10.1515/9780823262021>

Aroni-Tsichli, K. (2005). *Αγροτικό ζήτημα και αγροτικό κίνημα: Θεσσαλία 1881-1923*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Arseniou, L. (1999). *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, τ. Β. ΕΛΛΑ.

Ballis, Dimitrios Emm. (1981). *Ο ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία*. Σύγχρονη Εποχή.

Brégianni, C. *Some help to the people and to the markets: Greek agricultural cooperatives as an institutional intervention (1914-1936)*.

Chimbos, P. D. (1999). Greek Resistance, 1941-45: Organization, Achievements and Contributions to the Allied War Effort. *International Journal of Comparative Sociology*, 40(2), 251-269. <https://doi.org/10.1177/002071529904000204>

Christidis, C. (1971). *Χρόνια Κατοχής 1941-1944: Μαρτυρίες Ημερολογίου*. Αθήνα.

Christofis, Nikos (επιμ.). (2017). *Πόλεμος και Αντίσταση στη Θεσσαλία. Όψεις της ιστορίας της κατά τη δεκαετία του '40*. Αθήνα.

Clogg, R. (Ed.). (2008). *Bearing Gifts for the Greeks: Humanitarian Aid to Greece in the 1940s*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Demetriou, P. (2001). *Ο Μεγάλος Λιμός*. Ελληνικά Γράμματα.

Drivas, Helen. (2022). *Unwavering Loyalty: Greek Women in Resistance and Exile*. PhD dissertation, St. John's University.

- Fleischer, H. (1988). Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944, τ. Β'. Παπαζήσης.
- Fourtouni, Eleni. (1986). Greek Women in Resistance: Journals-Oral Histories. New Haven: Delphini Press.
- Genika Archeia tou Kratous (Γενικά Αρχεία του Κράτους). «Συλλογή Ντοκουμέντων από τη Γερμανική Κατοχή στην Ελλάδα [Δημοσιευμένων στο περ. Ταχυδρόμος]», GRGSA-MAG COL74. Αθήνα: ΓΑΚ.
- Gouloulis, S. (2004) Το Έπος του '40 και η Εθνική Αντίσταση στη Θεσσαλία 1941-1944, 1ο Συνέδριο, Λάρισα 22-23 Νοεμβρίου 2002, Επιμέλεια Στ.Γ. Γουλούλης, Εταιρεία Συλλογής Διάσωσης Αρχείων Εθνικής Αντίστασης 1940-1974, 1, Λάρισα 2004, σσ. 290. [The Epic of 1940 and the National Resistance in Thessaly...].
- Hionidou, V. (2002). “Why do people die in famines? Evidence from three island populations.” *Population Studies*, 56(1), 65-80.
<https://doi.org/10.1080/00324720213797>
- Hionidou, V. (2004). Black market, hyperinflation and hunger: Greece 1941-1944. *Food and Foodways*, 12(2-3), 81-106.
<https://doi.org/10.1080/07409710490491456>
- Hionidou, V. (2006). *Famine and Death in Occupied Greece, 1941-1944*. Cambridge University Press.
- Hionidou, V. (2009). “‘It was a bridge from life to death’: Hospitals during the Food Crisis, Greece 1941-1944.” *Social History of Medicine*, 22(2), 361-385.
<https://doi.org/10.1093/shm/hkp009>
- Hionidou, V. (2011). ‘What do starving people eat? The case of Greece through oral history’. *Continuity and Change*, 26(1), 113-134.
<https://doi.org/10.1017/S0268416011000014>
- Hionidou, V. (2013). ‘Relief and Politics in Occupied Greece, 1941-4’. *Journal of Contemporary History*, 48(4), 761-783.
<https://doi.org/10.1177/0022009413493947>

- Hionidou, V. (2025). 'Remembering the Early 1940s Greek Famine: Fiction and Collective Memory, 1950-2019'. *Contemporary European History*, 34(2), 466-479. <https://doi.org/10.1017/S0960777324000341>
- International Committee of the Red Cross. (1948). Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the Second World War (1939-1947) (Vols. 1-3). ICRC.
- Jewish Museum of Greece (2013). *Συναγωνιστής: Έλληνες Εβραίοι στην Εθνική Αντίσταση* [Synagonistis: Greek Jews in the National Resistance]. Μουσείο Εβραϊκής Ιστορίας της Ελλάδος (έντυπος και ψηφιακός κατάλογος).
- Kairis, O., Karamanos, A., Voloudakis, D., Kapsomenakis, J., Aratzioglou, C., Zerefos, C., & Kosmas, C. (2022). *Identifying Degraded and Sensitive to Desertification Agricultural Soils in Thessaly, Greece, under Simulated Future Climate Scenarios*. *Land*, 11(3), 395. <https://doi.org/10.3390/land11030395>
- Kalyvas, S. N. (2008). Armed collaboration in Greece, 1941-1944. *European Review of History: Revue Européenne d'histoire*, 15(2), 129-142. <https://doi.org/10.1080/13507480801931051>
- Kavala, M. (2004). «Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα.» Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 8, 49-62. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Kazamias, G. A. (1992). 'Turks, Swedes and Famished Greeks: Some Aspects of Famine Relief in Occupied Greece, 1941-44'. *Balkan Studies*, 33(2), 293-307.
- Kliafa, Maroula. (1997). *Θεσσαλία 1881-1981. Εκατό χρόνια ζωή*. Κέδρος.
- Knight, D. M. (2012). Cultural proximity: Crisis, time and social memory in central Greece. *History and Anthropology*, 23(3), 349-374. <https://doi.org/10.1080/02757206.2012.697064>
- Knight, D. M. (2015). *History, Time, and Economic Crisis in Central Greece*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-48695-0>
- Kokouva, M., Bitsolas, N., Hadjigeorgiou, G. M., et al. (2011). Pesticide exposure and lymphohaematopoietic cancers: a case-control study in an agricultural region

- (Larissa, Thessaly, Greece). *BMC Public Health*, 11, 5. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-11-5>
- Koliou, N. (1985). *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης 1941-44: Ιστορική έρευνα για τον νομό Μαγνησίας*. Βόλος.
- Kostopoulou, Elisavet. (2018). *Η μάχη των τροφίμων. Η κατοχική Θεσσαλονίκη μέσα από τον αγγλόφωνο τύπο και τα βρετανικά αρχεία*. Διπλωματική εργασία, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. [Repository of DUTH: Η μάχη των τροφίμων:](#)
- Laiou-Thomadakis, A. (1980). 'The Politics of Hunger: Economic Aid to Greece, 1943-1945'. *Journal of the Hellenic Diaspora*, 7(2), 47-62. [content](#)
- Lekka, F., Moustani, D., & Gassias, G. (2021). 'Social and Economic Transformations in Rural Thessaly, 1850-1940'. *The Historical Review/La Revue Historique*, 17, 305-350. <https://doi.org/10.12681/hr.27074>
- Matalas, Antonia-Leda, and Louis E. Grivetti. (2007). "Non-food food during famine: The Athens famine survivor project." In *Consuming the Inedible: Neglected Dimensions of Food Choice*, επιμ. Jeremy MacClancy, J. K. Henry και H. Macbeth, 131-139. New York: Berghahn Books. <https://doi.org/10.1515/9780857455338-016>.
- Mazower, M. (1993). *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-44*. New Haven: Yale University Press. <https://doi.org/10.12987/9780300177145>
- Memories of the Occupation in Greece. *Homepage*. <https://www.occupation-memories.org/en/index.html>
- Moisis, E. L. (2004). 'On the Life and Everyday Routine of the People in a Typical Thessalian Village during the Years of German Occupation and Resistance'. By the Jewish refuge Ezra L. Moisis Translated from Greek by Charalambos Vogias. (2004). [ON THE LIFE AND EVERYDAY ROUTINE OF THE PEOPLE IN A TYPICAL THESSALIAN VILLAGE DURING THE YEARS OF GERMAN OCCUPATION AND RESISTANCE](#) By the Jewish refuge Ezra L. Moisis Translated from Greek by Charalambos Vogias
- National Solidarity (Greece). "National Solidarity (Greece)." Wikipedia.

- Neelsen, S., & Stratmann, T. (2011). "Effects of prenatal and early life malnutrition: Evidence from the Greek famine." *Journal of Health Economics*, 30(3), 479-488. <https://doi.org/10.1016/j.jhealeco.2011.03.001>
- Niavis, S., Tamvakis, N., Manos, B., & Vlontzos, G. (2018). Assessing and Explaining the Efficiency of Extensive Olive Oil Farmers: The Case of Pelion Peninsula in Greece. *Agriculture*, 8(2), 25. <https://doi.org/10.3390/agriculture8020025>
- Nikas, Christos. (2008). "Hidden Economy and Hyper-Inflation in Occupied Greece 1941-1944." *Archives of Economic History* 20 (2): 29-45. [040113222352 VolumeXX No2 2008.pdf](https://doi.org/10.1016/j.aeh.2008.04.001)
- Panagiotopoulos, D., & Carmona-Zabala, J. (2019). The first peasant and his fellow travellers: State control over Greek agricultural institutions under Metaxas. *Rural History*, 30(2), 147-160. <https://doi.org/10.1017/S0956793319000128>
- Papadopoulos, G. (2015). Η Αντίσταση στη Θεσσαλία, Παπαζήσης.
- Papastratis, P. (1984). *British Policy towards Greece during the Second World War, 1941-1944*. Cambridge University Press.
- Patounis, A. (2025). Το Αγροτικό ζήτημα στη Θεσσαλία: Από την εποχή των τσιφλικιάδων στη διανομή της γης στους ακτήμονες (Μεταπτυχιακή διατριβή). Neapolis University Pafos.
- Patronis, V., & Mavreas, K. (2004). Agricultural cooperative organizations in Greece throughout the 20th century: A critical overview. *Journal of Rural Cooperation*, 32(1), 1-12. <https://doi.org/10.22004/ag.econ.60040>
- Petmezas, S. (2002). Η ελληνική αγροτική οικονομία στο Μεσοπόλεμο.
- Petmezas, S. D. (2000). Export-dependent agriculture, revenue crisis and agrarian productivity involution: The Greek case (1860s-1930s). *Histoire & Mesure*, 15(3-4), 321-337. <https://doi.org/10.3406/hism.2000.1798>
- Petmezas, Sokratis. (1998). *Agricultural Change and Export Trade in Greece, ca.1830-1914*.

- Piller, E. (2024). “The Blockade and the Making of Modern Food Aid in the Era of the Two World Wars.” *The International History Review*. <https://doi.org/10.1080/07075332.2024.2356877>
- Ploumidis, S. G. (2014). *Η ελληνική αγροτική κρίση του Μεσοπολέμου (δεκ. 1920): Κοινωνικές διαστάσεις της οικονομολογικής σκέψης επί της κρίσης*. Μνήμων, 34, 303-339.
- Rachiotis, G., Papagiannis, D., Dardavesis, T., & Behrakis, P. (2022). “Mortality and morbidity from infectious and non-communicable diseases in Greece during Axis/Nazi military occupation (1941-1944).” *Infezioni in Medicina*, 30(1), 150-155. <https://doi.org/10.53854/liim-3001-20>
- Roupa, E. (2024). *Cotton Cultivation and Manufacturing in Greece from the 18th Century to 1940 and the Establishment of the ‘Piraeki-Patraeki’ Cotton Industry*. PhD dissertation, University of Minnesota & University of Thessaly. [Cultivation and Manufacturing of Greek Cotton from the 18th Century to 1940 and the Establishment of the “Piraeki-Patraeki” Cotton Industry](https://doi.org/10.1080/07075332.2024.2356877)
- Sarafis, Stefanos (1980). *ELAS: Greek Resistance Army*. Μετ. Sylvia Moody. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press.
- Schneider, Valentin. *German Units in Greece Database*. National Hellenic Research Foundation (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών). [Database of German military and paramilitary units in Greece 1941-1944/45 / SNR / National Hellenic Research Foundation](https://doi.org/10.1080/07075332.2024.2356877)
- Scott, J. C. (1985). *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press.
- Seferiades, S. (1999). Small rural ownership, subsistence agriculture, and peasant protest in interwar Greece: The agrarian question recast. *Journal of Modern Greek Studies*, 17(2), 277-323. <https://doi.org/10.1353/mgs.1999.0034>
- Sterpis, Christos. (2019). «Ανταλλάσσουντας το λάδι με το σάρι. Δράσεις της “Επιτροπής Διαχείρισεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι” στην Κατοχική Ελλάδα, 1943-1944.» *Δοκιμές. Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών* 21-22: 135-195. <https://doi.org/10.26250/heal.panteion.dokimes.i21-22.222>

- Sterpis, Christos. (2019). «Εισαγωγές και επιτάξεις τροφίμων των κατακτητών στην Ελλάδα (1942-1944). Το ζήτημα της αναπλήρωσης της εγχώριας αγροτικής παραγωγής.» *Τα Ιστορικά* 69: 127-164.
- Tsatsou, I. (1966). Φύλλα Κατοχής. Αθήνα: Εστία.
- Tsiolas, Christos N. «Τα πρόσωπα του φόβου: Η Κατοχή στη Θεσσαλία, μια συνέντευξη με το συγγραφέα Χρήστο Ν. Τσιόλα.» WW2Wrecks.com. Διαθέσιμο στο: www.ww2wrecks.com (ημ/νία πρόσβασης: [συμπλήρωση από τον/την ερευνητή/τρια]).
- Tsoutsoumpis, Spyros (2016). *A History of the Greek Resistance in the Second World War: The People's Armies*. Manchester: Manchester University Press.
- Tsoutsoumpis, Spyros (2017). 'A Society at War: Guerrilla Governance and Everyday Life in Free Greece'. *The People's Armies*. <https://doi.org/10.7228/manchester/9781784992514.003.0006>.
- Tsoutsoumpis, Spyros (2017). 'Patriots and Scoundrels: Motivation and Recruitment in the People's Armies'. Στο *A History of the Greek Resistance in the Second World War: The People's Armies*. <https://doi.org/10.7228/manchester/9781784992514.003.0003>.
- Valaoras, V. G. (1946). "Some effects of the famine on the population of Greece." *Milbank Memorial Fund Quarterly*, 24(3), 215-234. [Some Effects of Famine on the Population of Greece](#)
- Vervenioti, T. (2001). SIX. Left-Wing Women between Politics and Family. In M. Mazower (Ed.), *After the War Was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960* (pp. 105-121). Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400884438-008>
- Voglis, P., & Nioutsikos, M. (2017). The Greek Historiography of the 1940s: A Reassessment. *Südosteuropa*, 65(2), 316-333. <https://doi.org/10.1515/soeu-2017-0020>
- Voglis, Polymeris. 2006. "Surviving Hunger: Life in the Cities and the Countryside during the Occupation." Στο *Surviving Hitler and Mussolini: Daily Life in*

Occupied Europe, επιμ. Robert Gildea, Olivier Wieviorka και Anette Warring.
Oxford/New York: Berg.

Ιστοχώροι

Δήμος Καρδίτσας. «Η Καρδίτσα στην Εθνική Αντίσταση» και «Το αντάρτικο αεροδρόμιο (1943-1944)». (Διαδικτυακή παρουσίαση τοπικής ιστορίας)

Karditsa.org:

ERT (2023). «Το αεροδρόμιο “φάντασμα” στην περίοδο της γερμανικής κατοχής». (Ρεπορτάζ της ΕΡΤ για το αντάρτικο αεροδρόμιο Νεβρόπολης).

<https://www.ertnews.gr/roi-idiseon/to-aerodromio-fantasma-stin-periodo-tis-germanikis-katoxis/>

Πρόγραμμα προφορικής ιστορίας «Ιστορική Μνήμη» / *Istorima* (ψηφιακό αρχείο συνεντεύξεων για τη Θεσσαλία και τη Νεβρόπολη). <https://www.occupation-memories.org/oral-history/index.html>